

**ШАРОФ РАШИДОВ НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГИК КАДРЛАРНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ МИНТАҚАВИЙ МАРКАЗИ**

**Тожик тилшунослигининг долзарб муаммолари ва унинг
замонавий ютуқлари**

Модулидан ўқув-услубий мажмуа

САМАРҚАНД - 2024

Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлигининг 2023 йил 25 августдаги 391-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Тузувчилар: **Г.Адашуллоева** - филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент.

Такризчилар: **С.Мажитова** – филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

МУНДАРИЖА

1	<u>ИШЧИ ДАСТУР</u>.....	
2	МОДУЛНИ ҶЌИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	
3	НАЗАРИЙ МАШГУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАР	
4	АМАЛИЙ МАШГУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ	
5	ГЛОССАРИЙ	
6	АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	
7	ЭКСПЕРТ ХУЛОСА	

I. Ишчи дастур

Кириш

2022—2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida.

I. Inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish.

II. Mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish.

III. Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash.

IV. Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish.

V. Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish.

VI. Milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish.

VII. Mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borish.

Болонья жараёни иштирокчи мамлакатлари дипломларини ўзаро тан олишга, ўқитувчи ва талабалар билан алмашув дастурларини амалга оширишга кўмаклашувчи 1999 йил 19-июндаги Болонья декларациясига кўшилиш масаласини кўриб чиқиш белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”да олий таълим жараёнларига рақамли технологиялар ва замонавий ўқитиш усулларни жорий этиш, ёшларни илмий фаолиятга кенг жалб этиш, коррупцияга қарши курашиш, муҳандислик-техник таълим йўналишларида таҳсил олаётган талабалар улушини ошириш, кредит-модуль тизимини жорий этиш, ўқув режаларида амалий кўникмаларни оширишга қаратилган мутахассислик фанлари бўйича амалий машғулотлар улушини ошириш бўйича аниқ вазифалар белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”га кўра мамлакатдаги олий таълим муассасаларининг 85 фоизи 2030 йилгача босқичма-босқич кредит-модуль тизимида ўтиши режалаштирилган. Бу яқин йиллар давомида мамлакатдаги деярли барча олий таълим муассасаларининг кредит-модуль тизимида фаолият юрита бошлашидан дарак беради.

Шунингдек, мамлакатимизнинг барча соҳаларида ислохотларни амалга ошириш, одамларнинг дунёқарашини ўзгартириш, етук ва замон талабига

жавоб берадиган мутахассис кадрларни тайёрлашни ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Республикада таълим тизимини мустаҳкамлаш, уни замон талаблари билан уйғунлаштиришга катта аҳамият берилмоқда. Бунда мутахассис кадрларни тайёрлаш, таълим ва тарбия бериш тизими ислоҳатлар талаблари билан чамбарчас боғланган бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Замон талабларига жавоб бера оладиган мутахассис кадрларни тайёрлаш, Давлат талаблари асосида таълим ва унинг барча таркибий тузилмаларини такомиллаштириб бориш олдимизда турган долзарб масалалардан биридир.

Ушбу дастурда хорижий давлатлардаги кредит таълим тизимлари, кредит тизими асосида таълим жараёнларини ташкил этиш ва унинг сифатини таъминлашнинг инновацион методлари, кредит-модуль тизимида педагоглар фаолияти, кредит-модуль тизимида ўқув жараёнининг услубий таъминоти, таълим соҳасига оид қонун ҳужжатлари ва уларнинг мазмуни, таълим муассасаларида коррупцияни олдини олиш ва унга қарши курашишнинг ҳуқуқий ва маънавий-маърифий асослари, олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари баён этилган.

Бугунги кунда олий таълим муассасалари томонидан таълим ва тарбия жараёнларини ташкил этишда: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, “Таълим тўғрисида”ги Қонун, фармонлар, қарорлар ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг буйруқлари каби норматив ҳужжатлар қўлланилмоқда. Лекин шу кунга қадар таълим ва тарбия жараёнларини субъектлари томонидан ушбу ҳужжатларни амалда қўлланилишининг назарий ва амалий жиҳатлари деярли ўрганилмаган. Бу ҳолатлар олий таълим муассасаларида қўлланиладиган олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асосларини ҳар томонлама назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиш ва таҳлил этишни долзарблигидан далолат беради.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулнинг мақсади: қайта тайёрлаш ва малака ошириш курси тингловчиларини тожик тилшунослигининг долзарб муаммолари ва унинг замонавий ютуқлари ҳақидаги билимларини такомиллаштириш, олий таълим муассасаларида замонавий билим асосида таълим жараёнларини ташкил этиш, таҳлил этиш, шунингдек, уларда замонавий тилшунослик ва адабиётшунослик илмининг муҳим қирралари тўғрисида кўникма ва малакаларини таркиб топтириш.

Модулнинг вазифалари:

- тожик тилшунослигининг долзарб муаммолари ва унинг замонавий ютуқлари ва бу фанларнинг таълим жараёнларини ташкил этиш ва унинг

сифатини таъминлашнинг инновацион методларини таҳлил қилиш;

- Тожик тилшунослиги ва адабиётшунослиги соҳасида талабаларнинг мустақил ишини режалаштириш;

- тожик тили ва адабиёти таълими жараёнида педагоглар фаолиятини ҳамда ўқув жараёнининг услубий таъминотини таҳлил қилиш;

- тожик тили ва адабиётшунослиги таълими жараёнида олий таълимда норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимини такомиллаштириш ва уларнинг қонун ва қонун ости ҳужжатларини таҳлил этиш;

- тингловчиларда ихтисослик фанлари бўйича замонавий ёндашувлар ва тамойиллар асосида билимларини такомиллаштириш ва назарий билимларни амалда қўллаш кўникмаси ва малакаларини шакллантириш;

- тожик тилшунослиги ва адабиётшунослиги таълими борасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этишга ўргатиш;

- тингловчиларнинг нутқ маданияти ва сўзлашув қобилиятларини шакллантириш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билим, кўникма, малака ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“тожик тилшунослигининг долзарб муаммолари ва унинг замонавий ютуқлари” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- тожик тилининг тараққиёт қонуниятлари;

- дунёда тожик тили вазияти;

- тилшунослик: жаҳон тилшунослиги, тилшунослик назарияси, тилшунослик тарихи;

- матн лингвистикаси, социолингвистика, психолингвистика;

- ареал лингвистика масалалари;

- замонавий тилшуносликнинг янги йўналишлари; тилшунослик соҳасидаги муаммолар ва уларнинг ечимлари;

- тилшуносликка оид назарий қарашлар ва етакчи концепциялар, гипотезалар, усуллар ҳамда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар.

- тилшуносликнинг бошқа фанлар билан алоқаси ва бадиий таҳлилдаги ўрни ҳақидаги **билимларга эга бўлиши**;

- ҳозирги адабий тилшунослигининг асосий тамойиллари ва тадқиқот принциплари ҳақида;

- тилшуносликнинг долзарб муаммолари борасида илмий семинар, конференция ва симпозиумларни ташкил этиш, ўтказиш ҳамда фаол иштирок этиш;

- мазкур йўналишга мос мутахассислик мавзулар системаси бўйича илмий лойиҳаларни ишлаб чиқиш;

- ечилаётган илмий муаммолар ва топшириқларнинг концептуал ва назарий моделларини ишлаб чиқиш;

- тожик тили юзасидан бирламчи манбаларга суянган ҳолда, инновацион ва фундаментал тадқиқотлар олиб бориш;

- соҳанинг назарий ва амалий муаммоларини билиш, янги давр тилшунослигида давр учун долзарб, ҳали ишланмаган муаммоларни аниқлай олиш;

- тожик тилининг амалий ҳамда назарий масалаларини ечиш учун илмий хулосалар ва тавсиялар бера олиш;

- тилшунослик соҳасида ўтказилаётган илмий-тадқиқот ишлари мавзуи бўйича методларни тадқиқ қилиш ва ишлаб чиқиш;

- тилшунослик соҳасида олий таълим, қайта тайёрлаш ва малака ошириш, профессионал таълим муассасаларида мутахассислиги бўйича педагогик ва ўқув-услубий фаолият юрита олиш;

- ўқув жараёнини ва илмий фаолиятни ташкил қилиш, тилшунослик соҳасида замонавий ахборот ва педагогик технологиялардан, ўқитишнинг техник воситаларидан фойдаланиб ўқув машғулотларини ўтказиш;

- алоҳида ёзувчилар ижоди ва уларнинг асарларидаги лингвистик ва услубий хусусиятларни аниқлашнинг тамойиллари ва асосий муаммоларини белгилай олиш;

- янги давр тожик тилшунослигида яратилган асарлар матнини, лингвостилистик ва лингвопоэтик аҳамиятини аниқлаш борасида **кўникма ва малакаларини эгаллаши**;

- тожик тилининг асосий назарий масалаларига дунё тилшунослик мактабларининг ёндашувларини қўллаш билиши;

- мазкур тилда яратилган ёзма манбаларни таснифлаш ва уларнинг тадрижий тил хусусиятлари аниқлаш, тожик адабий тилнинг юзага келиши ва унинг тарихий такомил учун хизмат қилган асосий манбаларни таҳлил қилиш ва татбиқ этиш кўникмаларига эга бўлиши;

тожик тилининг тараққиёт қонуниятлари ва унинг муаммоли назарий масалаларини аниқлаш ва тилшунослик фанининг умумгуманитар аҳамиятини шарҳлаш кўникмаларига эга бўлиш;

- тожик тили назарий муаммоларини тадқиқ этиш учун зарур материалларни излаб топиш, тасниф қилиш ва тизимли асосда таҳлил қилиш учун тегишли усулларни билиши;

- лингвистик палеонтология, социолингвистика, диалектология ва ареал лингвистика соҳаларида ечилаётган илмий муаммоларнинг концептуал

ҳамда назарий моделларини ишлаб чиқиш ва илмий-тадқиқот натижалари бўйича тавсиялар ва ишланмаларни амалиётга татбиқ этишни билиш;

- асосий чет тилидаги мутахассисликка оид илмий манбалар, илмий журналлар, фундаментал тадқиқотлар ва диссертацияларни ўқиш, таҳлил этиш, мутахассисликка оид терминларни йиғиш, таснифлаш ва изоҳлаш малакасига эга бўлиш;

- социолингвистика, психолингвистика ва этнолингвистиканининг замонавий йўналишларини билиш.

- илмий тадқиқот жараёнида тил тарихига оид манбалардан фойдалана олиш;

- танланган мавзу юзасидан умумлашма илмий хулосалар чиқара билиш **компетенцияларни эгаллаши лозим.**

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Тоҷик тилшунослигининг долзарб муаммолари ва унинг замонавий ютуқлари” модули маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши, шунингдек, маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида тақдимот ва электрон-дидактик технологияларни;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, блиц-сўровлар, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, ва бошқа интерфаол таълим методларини қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Тоҷик тилшунослигининг долзарб муаммолари ва унинг замонавий ютуқлари” модули бўйича машғулотлар ўқув режасидаги “Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси”, “Тоҷик тилшунослигининг долзарб муаммолари ва замонавий ютуқлари” “Тоҷик адабиётшунослигининг долзарб муаммолари ва замонавий ютуқлари” каби модуллар билан узвий алоқадорликда олиб борилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

- Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар ҳозирги тоҷик адабий тили, тилшунослик назарияси, тилшунослик тарихи, матн тилшунослиги, лингвокултурология, психолингвистика, социолингвистика ва бошқа соҳаларда чуқур назарий ва амалий билимларга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

МОДУЛ БЎЙИЧА СОАТЛАР ТАҚСИМОТИ

№	Модул мавзулари	Аудитория ўқув юклариси			
		Жами	Назарий	Амалий машғулот	Кўчма машғулот
1.	Тожик тилшунослигининг тарихий тараққиёт босқичлари ва унинг назарий муаммолари.	2	2		
2.	Янги тожик адабий тилининг долзарб муаммолари ва унинг асосий шаклланиш тамойиллари.	2	2		
3.	Тожик адабий тилининг услубий хусусиятлари.	2	2		
4.	Тожик тили таълими муаммолари ва тилшуносликда янги илмий тадқиқий йўналишлар ва уларнинг мазмун моҳияти.	2	2		
5.	Амалий тилшунослик ва унинг асосий хусусиятлари			4	
6.	Имло ва унинг янги тартибдаги қоидалари. тожик тилида лексика ва лексикография муаммолари.			4	
7.	Тожик адабий тилининг морфолгик хусусиятлари ва уларни ўргатиш муаммолари.				2
8.	Янги давр тожик поэзияси ва прозасида миллий истиқлол ғояларининг бадиий талқини				2
9.	Тилшуносликда янги илмий тадқиқий йўналишлар ва уларнинг мазмун моҳияти.				2
	Жами:	22	8	8	6

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-МАВЗУ: Тожик тилшунослигининг тарихий тараққиёт босқичлари ва унинг назарий муаммолари.

Тожик тилининг вужудга келиши ва тарихий тараққиёти, янги давр тожик адабий тилининг тарихий босқичларини қамраб олади. Тожик адабиётининг ривожланиш ҳавзалари, тарихий даврлари, асрий тамойиллар асосида таснифлаш тамойиллари, давр ижодкорларининг тил тараққиётига қўшган ҳиссалари, адабий услублар каби масалаларни ўз ичига қамраб олади. Шу билан бирга, бугунги давр тилшунослиги нуқтаи назаридан тожик

тилининг ўзига хос хусусиятлари, гарматикаси муаммоларини ҳал этиш, уларни тарихий босқичларини таснифлаш тамойилларини ўрганиш йўлларини ҳам кўрсатади.

2-МАВЗУ: Янги тожик адабий тилининг долзарб муаммолари ва унинг асосий шаклланиш тамойиллари.

Тожик адабий тилининг фонетик масалалари. Имло ва унинг янги тартибдаги қоидалари. Тожик тилида лексика ва лексикография муаммолари. Тожик адабий тилининг морфологик хусусиятлари ва уларни ўргатишдаги асосий муаммолар. Тожик адабий тилининг синтактик хусусиятлари ва бу соҳадаги янги тамойилар ва муаммолар. Тожик адабий тилида ибора, унинг турлари, гап: содда гаплар, ва эргаш гаплар тузилиши.

3-МАВЗУ: Тожик адабий тилининг услубий хусусиятлари.

Бадиий услуб турлари ва унинг адабий тил эврилишидаги ўрни. ОАВ тили ва услуби муаммолари. Тил ва жамъият. Тожик адабий тилида неологизмлар ва тарихий сўзларнинг кириб келиш муаммолари ва қайта тикланиши. Адабий – услуб ва унинг ҳудудлараро таснифланиши. Нутқ маданияти ва оммавий маданиятнинг адабий тил меъёрларига таъсири.

4-МАВЗУ: Тожик тили таълими муаммолари ва тилшуносликда янги илмий тадқиқий йўналишлар ва уларнинг мазмун моҳияти.

Тожик тили таълимининг долзарб муаммолари. Янги таълим технологияларининг тожик адабий тили таълимида жорий этилиши ва унинг ютуқ ва камчиликлари. Талабаларнинг мустақил таълимини ташкил этиш соҳасидаги янги ёндашувлар ва уларни такомиллаштириш. Назарий тилшунослик, прагматингвистик, лингвопоэтик, лингвостилистик, структур - семантик, психолингвистик, комправистик, когнетив, социолингвистик, социал тилшунослик илмий-тадқиқий методлари ва уларнинг асосий хусусиятлари.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-МАВЗУ: Амалий тилшунослик ва унинг асосий хусусиятлари

ОАВ тили ва услуби муаммолари. Тил ва жамъият. Сиёсат ва адабий тилнинг шаклланиш принциплари. Янги имло қоидаларидаги ўзгаришлар ва уларнинг адабий тил меъёрларига таъсири. Тожик адабий тилида неологизмлар ва тарихий сўзларнинг кириб келиш муаммолари ва қайта тикланиши. Адабий – услуб ва унинг ҳудудлараро таснифланиши ва ўзлаштирилиши. Нутқ маданияти ва оммавий маданиятнинг адабий тил меъёрларига таъсири.

2-МАВЗУ: Имло ва унинг янги тартибдаги қоидалари. тожик тилида лексика ва лексикография муаммолари.

Янги имло ва ундаги ўзгаришлар хусусида. Янги имло асосидаги алифбо ва ўарф ва товушлардаги ўзгаришлар. Янги имлнинг мавжуд адабий меъёрларга таъсири. Янги имло асосида лексика ва лексикологиядаги ўзгаришлар. Янги имло ва унинг ўрганилиш муаммолари. Тожик тилида луғатлар ва уларнинг яратилиш тарихига оид маълумотлар. Тожик тилидаги луғатлар таснифоти ва унинг асосий тамойиллари. Янги давр тожик тилшунослигидаги луғатлар яратиш тамойиллари ва уларнинг ютуқ ва камчиликлари.

КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

1-МАВЗУ: Тожик адабий тилининг морфолгик хусусиятлари ва уларни ўргатиш муаммолари.

Сўз ва унинг тузилишаг оид маълумотлар. Сўз туркумлари ва уларнинг таълимига оид янгича ёндашувлар муҳокамаси. Мустақил сўз туркумлари ва ёрдамчи сўз туркумларининг таснифоти ва уларни таълим беришда янгича ёндашувлар. Ибора ва фразеологик бирикмаларнинг таълими муаммолари. Ибора ва фразеологик бирикмаларни таълим беришда коправистик ёндашувлар. Тожик адабий тилида гап турлари ва уларнинг хусусиятлари. Гаплар тузилиши ва бу борадаги янгича қарашлар таҳлили.

2-МАВЗУ: Янги давр тожик поэзияси ва прозасида миллий истиқлол ғояларининг бадий талқини

Миллий истиқлол мафкураси ва мафкуравий тазйиқлар даврида тожик адабий тилига бўлган муносабат. Миллий мустақиллик ва янги адабий тилнинг шаклланиши; миллий мустақиллик мафкураси ва ҳозирги адабий тилнинг асосий тамойиллари; мустақиллик даврида эски ва янги типдаги алифболарга бўлган муносабат ва буларнинг аҳамияти. Тожик адабий тилининг асосий хусусиятлари; адабий меъёр тушунчаси ва унинг илмий изоҳи. ҳозирги адабий тилдаги сифат ўзгариши ва унинг ифодаланиш шакл ва турлари; ҳозирги адабий тилга хос фонетик, лексик, морфологик, синтактик қонуният ва категориялар.

3-МАВЗУ: Тилшуносликда янги илмий тадқиқий йўналишлар ва уларнинг мазмун моҳияти.

Назарий тилшуносликнинг асосий муаммолари. Миллий тил тушунчаси ва унинг ҳрганилиш ва тадқиқ этиш тамойиллари. Прагмалингвистика ва унинг тожик адабий тилида ўрганилиши.

Лингвопозитик, лингвостилистик, структур – семантик таҳлил усуллари ва уларнинг асосий хусусиятлари. Психоллингвистика ва унинг тожик тилшунослигидаги ўрни. Комправистик – қиёсий ва типологик таҳлил усуллари ва уларнинг асосий хусусиятлари. Когнетив, социоллингвистик, социал тилшунослик илмий-тадқиқий методлари ва уларнинг асосий хусусиятлари.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидадан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, мотивацияни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (қўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ривожлантириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОЛУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“SWOT-таҳлил” методидан фойдаланиш

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўлларни топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

Намуна: Анаънавий ва замонавий таълим шакллари “SWOT-таҳлил” методида таҳлил қилинг.

	Оддий маърузада маърузачи талабалар, тингловчиларга кўп маълумот бера олади	Муаммоли маърузада камроқ маълумот берилди, бироқ улар талабалар онгига сингдириб берилди
	Ўқитувчи асосан ўзи ва аълочи, қизиқувчи талабалар билан гаплашади, яъни дарсда оз сонли талабалар қамраб олинади	Муаммоли маърузада кўп сонли талабалар, тингловчилар қамраб олинади
	Оддий маърузада фақат ўқитувчи режа асосида ва тайёрлаб келган маълумотлари атрофида гаплашилади	Муаммоли маърузада муҳокама жараёнида янги-янги масалалар, муаммолар юзага чиқиши, ғоялар туҳилиши мумкин.
	Ўқитувчи учун асосий тўсиқ – дастурдан чиқиб кета олмаслик, талаба учун қизиқмаса ҳам ўқитувчини эшитиб ўтириш мажбурияти	Кенг муҳокама учун вақтнинг чегараланганлиги талабаларни мавзудан четга буришга интилишлари

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айти пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуптликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллار умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва

Намуна:

Филологиядан малака талаблари					
Собиқ стандартлар		Амалдаги стандартлар		Такомиллаштирилган стандартлар	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:					

“ФСМУ” методидан фойдаланиш

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустақамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Филологиядан малака талабларини халқаро андозалар асосида такомиллаштириш ва сертификатлаштириш таълим самарадорлигининг энг муҳим омилларидан биридир”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

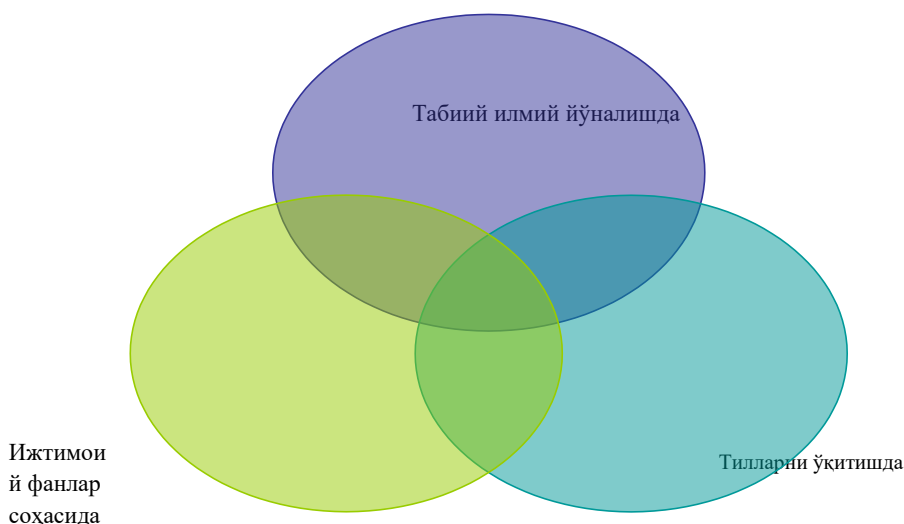
Венн Диаграммаси методидан фойдаланиш

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

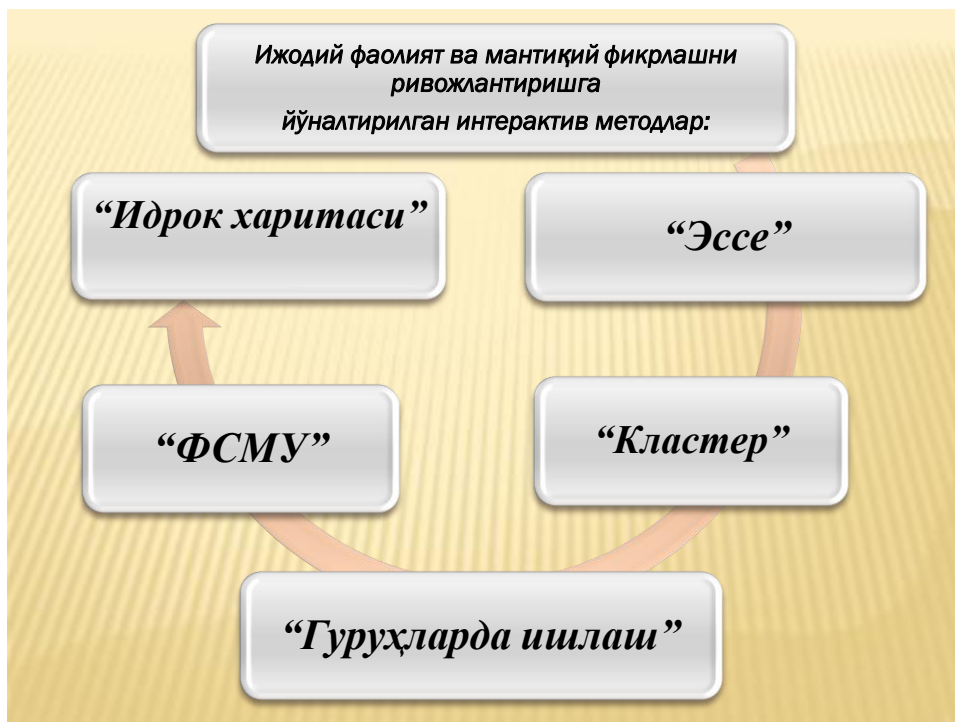
Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништирадилар;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштирадилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

Намуна: Филологияни турли йўналишларда ўқитишнинг фарқли жиҳатлари ўзига хосликлари

Ўқув жараёнида муаммолар ва муаммоли вазиятларни ечишга йўналтирилган интерфаол методлар

“SWOT-универсал таҳлил”

“Дебат”,

Муаммоли вазият яратиш

“Резюме”,

“Т-чизмаси”,

“Венн диаграммаси”,

“Органайзер”,

Ҳар хил чизмалар, жадваллар ёрдамида амалга ошириладиган интерфаол методлар:

III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу: ЗИНАҲОИ ТАЪРИХИИ ТАРАҚҚИЁТИ ИЛМИ ЗАБОНШИНОСӢ ВА МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИИ ОН.

Нақша

1. Фанни забоншиносӣ, аҳамият ва вазифаи он.
2. Забон ва пайдоиши он.
3. Забон ва нутқ.
4. Забон ва ҷамъият.

Забоншиносӣ - лингвистика аз лафзи юнонӣ гирифта шуда, маънои илм дар бораи забон аст.

Забон муҳимтарин воситаи алоқа буда, одамон ба воситаи он фикри якдигарро мефаҳманд, бе забон муомилоти инсонӣ ва бе муомилот ҷамъият вучуд надорад. Бе забон фаҳмидани ҳодисаю воқеаҳо аз имкон берун аст. Дар дунё зиёда аз 2500 забон мавҷуд аст, ки ҳар яке аз онҳо хусусиятҳои хоси худро доранд. Вале баробари ин онҳо хусусиятҳои умумӣ ҳам доранд. Ин умумиятҳоро дар сохт, дар алоқа ва ҳам дар таърих мушоҳида карда мешавад. Агар ин умумиятҳо намешуданд аз як забон ба забони дигар тарҷима кардан номукин мегардид. Ин умумиятҳо чунинанд:

- а) Забон воситаи алоқаи байни одамон мебошад;
- б) Забон дар ташаккули фикр хизмат мекунад;
- в) Забон аз овозҳо, калимаҳо ва ҷумла иборат мебошад;
- г) Забони гуфтугӯӣ аз як шакл (даҳонӣ) ва забони адабӣ аз ду шакл: хаттӣ ва даҳонӣ иборат аст;
- д) Забон мувофиқи шароити таърихӣ шакли адабӣ ва услуби хос дошта метавонад.

Дар ҳамаи давраҳои таърихӣ забондонҳои бисёр мавҷуд буданд, вале олимони маълумоти аниқӣ илмии забоншиносиро ба вучуд наовардаанд. Илми забоншиносӣ фанни мустақил танҳо дар нимаи дуоми асри XIX ба майдон омад.

Забон ва пайдоиши он. Забони инсон чун робитаи алоқа шояд дар шароитҳои муайян ба миён омада бошад, аммо шартӣ аз ҳама муҳимтарини он муташаккили физиологии (бенуқсонӣ ва умумияти узвҳо) соҳиби нутқ-инсон мебошад.

Дар байни организмҳои зинда, аз организмҳои хурди якхучайрагӣ сар карда, то ҳайвоноти бузурги ҷинсӣ аз ҳама мураккаб ва муташаккил, ки аз

чихати физиологӣ инкишоф ёфтааст, инсон мебошад. Ба ғайр аз инсон ягон организми зинда соҳиби забон нест, инро умумият ва муташаккилии узвҳои ғаёли ӯ таъмин сохта, сабаби асосии пайдоиши нутқ гаштаанд. Аммо то ҳол дар ин бобат фикри қатъии илмӣ вучуд надорад, вале аз тахминӣ ба ҳақиқат наздик чунин менамояд, ки дар натиҷаи пайдоиш ва ташаккулёбии инсон ба сабабҳои муайяни табиӣ, ки онҳо минбаъд сабаби тағйир ёфтани хусусият ва вазифаҳои органҳои физиологии ӯ (аз як намуди ҳайвон гузаштани инсон) гардидаанд, вобаста мебошад.

Ҳатто дар як намуди ба инсон наздикии ҳайвонот - маймун одамшакл ҳам ягон хел инкишофи тадриҷӣ дида нашуд. Пас, маълум мегардад, ки гузаштагони инсон аз ягон намуди маймунҳо набудаанд. Олимон ба ин масъала диққати махсус додаанд. Аз чунин тахминҳо маълум аст, ки пеш аз ҳама бо тағйир ёфтани вазифаи дастҳо дар ҳаракат ва пурра аз замин чудо шудани онҳо ва ба по гузаштани ин вазифа дар роҳгардӣ, яке аз шартҳои асосии аз маймун ба одам табдилёбӣ мебошад. Инкишофи меҳнат заруриятҳои ба ҳам муттаҳидшавиро пеш овард ва одамон ба гурӯҳҳо муттаҳид шудан гирифтанд.

Ин гуна муттаҳидшавӣ, эҳтиёҷи ҳамдигарро ҳимоя намудан ва зарурати ба ҳамдигар чизе гуфтанро ба миён овард. Узвҳои нутқ бо оҳистагӣ паи ҳам бо роҳи тағйир ёфтани оҳанги нутқ ба чизе гуфтан тайёр шуданд. Пеш аз ҳама меҳнат, баъд дар баробари меҳнат сухани сахех ва бурро ду воситаи асосие буданд, ки майнаи маймунро инкишоф дода, то бо дараҷаи майнаи одам расиданд.

Дар натиҷаи инкишофи тадриҷии майна, забон ва дар баробари он органҳои эҳсосӣ инкишоф ёфтаанд. Ба ҳамин тариқ инкишофи тадриҷии забон ва майна, узвҳои ҳис ва шунавоиро мукамал намудан гирифтанд.

Меҳнат аз тайёр кардани аслиҳаи шикор ва худмуҳофизаткунӣ сар шудааст. Шикор ва моҳидорӣ сабаби аз хӯроки алафӣ ба хӯроки гӯштӣ гузаштан шуд. Истеъмоли гӯшт сабаби аз насл ба насл мукамал гардидан ва инкишоф ёфтани майна шуд. Пас, одамон оташро ихтиро намуданд ва ба ром кардани ҳайвонот шурӯъ карданд. Сипас ба худ пӯшок ихтироъ намуда, дар ҳаргуна шароит зиндагӣ мекардагӣ шуданд. Ба туфайли меҳнат муштаракии майна, узвҳои нутқ ва ҳис чӣ дар одами алоҳида, чӣ дар ҷамъият ғаёлияти меҳнати одамон аз насл ба насл гузашта рӯз то рӯз инкишоф ёфтан гирифт. Акнун одамон ҳаёти воқеиро дурусттар мушоҳида намуда, баробари ин фикр карда метавонистагӣ шуданд.

Қобилияти ҳаёти воқеиро ҳис намудан яке аз сабабҳои асосии пайдоиши

забон гардидааст.

Забон ва нутқ. Муносибати забон ва нутқ яке аз маъсалаҳои муҳими илми забоншиносӣ мебошад. Лекин то ҳол забоншиносони мо фарқи онро ҳис кунанд ҳам забон ҳодисаи ҷудогонаест, ки дар шуури одамон вучуд дорад. Инсон ба воситаи он фикри худро баён мекунад, ё ин ки фикри каси дигарро мефаҳмад.

Забон системаест, ки ба сохти худ соҳиб аст. Забон аз ҷиҳати мавҷудияти худ аз ду элемент сохта шуда ва ин ҳарду элемент (унсур) дар якҷоягӣ санҷида мешавад: лексикаи таркиби луғавии забон ва грамматика. Ин ҳар ду элемент аз овозҳои нутқ иборатанд.

Нутқ бошад воситаи амалӣ гардонидани забон аст. Нутқ воситаи алоқои байни одамон буда, ба воситаи он фикр, ҳиссиёт, хоҳиш ва иродаи худро ифода кардан мумкин аст.

Ҳаминро гуфтан ҷоиз аст, ки бо вучуди ҳодисаи шахсӣ будани нутқ одамон фикру мақсади ҳамдигарро мефаҳманд, чунки бисёр чизҳо (фонемаҳо, калимаҳо ва ҷумлаҳо) ва қонуну қоидаҳои онҳо хусусияти умумӣ доранд. Аз ин ҳодиса маълум мешавад, ки забон чун ҳодисаи хусусӣ ба ҳодисаи ҷамъиятӣ ва иҷтимоӣ алоқаманд аст. Нутқ ба шароит саҳт алоқаманд мебошад.

Олими намоёни франсавӣ Ферденанд де Соссюр забону нутқро ду тарафи фаъолияти нутқ шуморида буд. Ӯ қайд мекунад, ки забон ҷиҳати иҷтимоӣ ва психикии фаъолияти нутқ бошад, нутқ ҷиҳати шахсӣ ва психологии он мебошад.

Асосгузори пайдоиши забоншиносии умумӣ В.Гумболдт забонро фаъолият медонист, аммо ӯ олоти фаъолият шудани забонро таъкид кард, вале Соссюр бошад, забонро чун олоти фаъолият медонист.

Академик А.Л.Шерба гуфтаҳои Соссюрро тасдиқ карда, забонро ба фаъолияти нутқ, яъне ба системаи забон (нутқ) ҷудо мекунад.

Академик Смирнский қайд мекунад, ки забон мафҳумест, ки аз нутқ гирифта шудааст ва онро фаъолияти лингвистии мутахассисон медонад. Гурӯҳи дигари забоншиносон қайд мекунанд, ки моҳияти забон бо ёрии нутқ маълум мегардад. Аз ин ақидаҳо маълум мегардад, ки забону нутқ бо ҳам алоқои зич доранд ва онро аз ҳамдигар ҷудо кардан аз имкон берун аст.

Бинобар ин нутқ таърихан маҳсули ҳаёти иҷтимоии инсонҳост. Он воситаи мубодилаи афкор, аслиҳои робитаҳои иҷтимоист.

Ҳамин тавр нутқ ҳамеша мақсаднок буда, ба шароит вобаста мебошад ва забон ба ин чизҳо бетараф аст:

Унсурҳои нутқ бо тартиб, пайдарпай ҷой мегиранд. Ҳамаи ин хусусиятҳоро ҳангоми фаҳмидани нутқ ҳам мушоҳида карда метавонем. Забон хусусияти шахсӣ дорад, забон устувор, вале нутқ тағйирёбанда мебошад.

Нутқ бояд талабро пурра иҷро кунад, барои ин вай аз забон, аз маводи бойи ҳамон воҳид, ҳамон элементро интихоб мекунад, ки мақсад пурра интихоб гардад. Нутқ барои ифодаи фикр, ифодакуниву образнокии он варианти муносибтаринро интихоб мекунад.

Ба ин мақсад дар нутқ аз тобишҳои маъноии забоншиносӣ: такрор, ҷойивазкунӣ, муқоисакунӣ ва ташбеҳ фаровон истифода мебаранд. Вақте ки ин ҷузъҳо хусусияти умумӣ пайдо мекунанд, ба забон мегузаранд. Ба нутқ эҷодкорӣ хос аст.

Ҳамаи ин чизҳое, ки дар забон мушоҳида мешаванд, аввал дар нутқ санҷида аз назорат гузаронида шудаанд. Хулоса, забону нутқ як нони ду таксим буда, ҳар яке хусусияту аломатҳои ба худ хос дорад.

Бояд қайд кард, ки хусусияти нишонаҳои забон: забон чун система, забону тафаккур, забону ҷамъият ва забону таърих низ ба муаммоҳои назариявии забон мебароянд.

Забон ва ҷамъият. Ба ҳама маълум гардид, ки забон ҳодисаи табиӣ набуда, ба қатори ҳодисаҳои ҷамъиятӣ дохил мешавад. Забон бо ҷамъият, бо соҳибони худ алоқаи мустақкам дорад, зеро вай ба туфайли ҷамъият вучуд дорад.

Забон бе ҷамъият, ҷамъият бе забон вучуд надорад. Забону ҷамъият дар як вақт ба амал омадаанд ва яке аз омилҳои пайдоиши инсон ба шумор мераванд.

Муносибати забону ҷамъият яке аз масъалаҳои асосӣ ва мураккаби серпахлуи илми забоншиносӣ мебошад. Ин мавзӯи масъалаҳои гуногунро дар бар мегирад, ба он масъалаҳои табиат ва моҳияти иҷтимоии забони инсоният, сабабҳои ҷамъиятии пайдоиш ва инкишофи забон, забон ва шаклҳои умумияти таърихии одамон дохил мешаванд. Сабабҳои иҷтимоии ташаккули забони адабӣ ва меъёри он, сабабҳои иҷтимоии фарқи сохт ва функсияҳои услубҳои забон, таъсири мафкуравӣ ва воситагии ҷамъият ба забон ва ғайраҳо дохил мешавад.

Яке аз хусусиятҳои умумии забон чун ҳодисаи ҷамъиятӣ дар он аст, ки забон шартӣ муҳими мавҷудият ва тараққиёти ҷамъияти инсонӣ буда, ҳамчун элементҳои маънавӣ монанди ҳамаи дигар ҳодисаи ҷамъиятӣ-материалӣ мебошад.

Аксари забоншиносон ба ҷамъият чун воситаи алоқа хизмат намудани забонро бо мисолҳо нишон додаанд ва ҳатто забоншиносони идеалист низ аз

кабили Гумболдт, Гегел, Сепир ва Уорф ба чамъият чун воситаи муносибат хизмат кардани забонро қайд кардаанд. Аз ҳамин сабаб, вай ҳамчун забони умумхалқӣ ба вучуд омада, ба чамъият ягона ва барои ҳамаи аъзоёни чамъият умумӣ ҳисоб меёбад. Забон ҳам ба сохти навъи сабзидаистода, ҳам ба истисморкунандагон, ҳам ба истисморшавандагон баробар хизмат мекунад.

Ҳамин тариқ, забон айнияти маданияст ва синфӣ шуда наметавонад. Забон ҳамчун ҳодисаи чамъиятӣ дар байни дигар ҳодисаҳои чамъиятӣ мавқеи алоҳида дошта, дорои хусусиятҳои махсуси худ мебошад. Он дар чамъият ба ҳамаи синфҳо баробар хизмат мекунад. Тарафдорони ақидаи назарияи синфӣ будани забон чунин шумориданд, ки азбаски чамъияти ягона вучуд надошта, танҳо синфҳо вучуд доранд, барои чамъият забони ягона лозим нест. Ҳамин тариқ, забонҳои синфӣ вучуд надоранд ва дошта ҳам наметавонанд. Хатой дигари онҳо ҳамин буд, ки забон ва маданиятро як чиз мешумориданд ва ҳол он ки забон ва маданият аз ҳамдигар ба кулӣ фарқ мекунанд. Забон воситаи алоқа буда, дар баробари маданиятнокии инсон хизмат мекунад.

Муносибати байни забон ва маданият дар чист? Забони миллӣ шакли маданияти миллӣ мебошад. Забон бо маданият саҳт алоқаманд буда, бе он тасаввур карда намешавад, чунончӣ маданият ҳам бе забон вучуд дошта наметавонад.

Вале чамъият ба забон бефарқ нигоҳ намекунад, ки чи андоза ҳунар дошта бошад, аз он истифода мебарад.

Як форматсияи чамъият барои инкишофи забон шароитҳои хуб муҳайё намояд, форматсияи дигари он ба вай монегӣ мерасонад. Масалан, дар давраи ҳукумати подшоҳӣ мардум бесавод буд.

Масъалаи пайдоиши забон аз давраҳои хеле қадим диққати одамонро ҷалб намудааст. Ҳанӯз то давраи ба вучуд омадани илми забоншиносӣ муаммоҳои пайдоиши забон мавриди муҳокимаи мутафаккирони гуногун қарор гирифтааст.

Дар афсонаҳои динӣ пайдоиши забон гӯё тӯҳфаи илоҳӣ бошад, бақудрати илоҳӣ вобаста қарда мешавад. Олимони Юнони қадим забон ва пайдоиши онро ба таърихи чамъияти инсонӣ ва ҳодисаи чамъиятӣ вобаста нақарда меомӯзанд. Бинобар ин масъалаи пайдоиши забонро ҳар қадом ба таври фаҳмиши худ маънидод менамояд. Дар бораи пайдоиши забон аз давраҳои қадим назарияҳои гуногун мавҷуданд, ки асоситарини инҳо чунинанд: тақлиди овоз, нидой, садоҳои меҳнатӣ, аҳди сотсиалӣ.

1. Назарияи тақлиди овозӣ

Асосгузори ин назария мутафаккири бузурги немис Лейбнис ва пайрави ӯ забоншиноси Шветсария Ш.Баллӣ чунин мешуморанд, ки одамон садоҳои дар табиат бударо шунида ба онҳо тақлидан овоз баровардаанд ва

калимаҳо эҷод намудаанд. Сипас, одамон ин гуна овозҳои тақлиди ро тез-тез такрор карда, дар ҳамин асос рафта-рафта забон пайдо карданд. Тарафдорони ин назария чунон ки мебинем, ҳодисаи ҷамъиятӣ будани забонро ба назар нагирифта, асоси пайдоиши забонро овозҳои тасодуфии табиӣ ҳисоб мекунанд. Дар ҳақиқат дар ҳамаи забонҳо каму беш калимаҳои тақлидӣ мавҷуданд, монанди чаҳ-чаҳ, ак-ак, шав-шав ва ғайраҳо. Лекин адади ин гуна калимаҳо хеле каманд, сони тақлиди овоз танҳо ба предметҳои мансуб аст, ки хосияти садобарорӣ доранд.

Онҳо ба андозаи кам ҳам бошанд, мавҷуданд. Аммо пайдоиши забонро ба ин гуна роҳи механикӣ вобаста намудан аз имкон берун аст. Ғайр аз ин, барои он ки одамон ба овозҳои гуногуни табиат, ҳайвонот, паррандагон ва ғайра тақлид кунанд, бояд дар навбати аввал дастгоҳи нутқи тараққикарда дошта бошад. Аз ин ҷост, ки назарияи тақлиди овозӣ масъалаи пайдоиши калимаҳои тақлидро дар бар гирад ҳам, пайдоиши забонро аз нуқтаи назари илмӣ исбот карда наметавонад.

2. Назарияи нидой

Асосгузори назарияи нидой давлати Юнони қадим аст. Ин назария ҳам монанди назарияи якум аз ҷиҳати илмӣ исботи худро наёфтааст. Нидоҳои дар аввали ҷамъияти ибтидоӣ пайдошударо ҳоло ҳам одамон вобаста бо ҳодисаҳои табиӣ қор мефармоянд. Ин хел нидоҳо дар олами ҳайвонот ҳам ҷой доранд. Ҳамаи ин нидоҳо шартӣ буда, аз маъно – мантиқ холианд. Инчунин дар ҳар як забон адади нидоҳо хеле каманд. Дар забони тоҷикӣ ҳамагӣ зиёда аз 30 калимаи нидой мавҷуданд. Худи ҳамин ҳам ба он шаҳодат медиҳад, ки аз калимаҳои нидой пайдо шудани забон аз имкон берун аст. Пас ин назария ҳам асоси илмӣ пайдоиши забон шуда наметавонад.

3. Назарияи садоҳои меҳнатӣ

Ин назария дар асри XIX асос ёфтааст. Асосгузори ин назария Л.Нуаре, К.Бюхер мебошанд, ки дар натиҷаи меҳнати ҷамоавӣ ба вучуд омадааст. Аммо ин гуна «Садоҳои меҳнатӣ» танҳо воситаи тартибу қори меҳнат буда, ҳеч чизро, ҳатто *эмотсия*ро ҳам ифода карда наметавонад, онҳо дар аснои иҷрои ягон қор танҳо воситаи иловагии техникӣ шуда хизмат мекунанду халос.

4. Назарияи аҳди сотсиалӣ

Ин назария дар асри XVIII ба вучуд омадааст. Асосгузори ин назария Жан-Жак Руссо, Адам Смит ва дигарон буданд. Онҳо таъкид мекарданд, ки одамон дар натиҷаи аҳду паймон ва маслиҳат қардан, ба предметҳои дар маҷлисҳо ном мондаанд. Пас аз он дар тараққиёти минбаъдаи забон дар бораи ин ё он калима, терминология имконияти маслиҳат қардан ба амал

омад.

Пеш аз он ки калимаҳои умумӣ эҷод карда шаванд, одамон бояд соҳиби забон бошанд, зеро бе забон мулоқот ё гуфтугӯ кардан аз имкон берун аст. Забон восита ё олотест, ки бо ёрии он одамон бо якдигар алоқа мекунанд. Ҳамаи ин ақидаҳо масъалаи пайдоиши забонро аз пайдоиши худӣ одамон ва ҷамоаҳои аввалини одамон ҷудо карда маънидод менамоянд. Забон ва қонунҳои инкишофи онро дар якҷоягӣ бо таърихи халқ омӯхтан лозим аст. Забон бо баробари пайдо шудан ва тараққӣ кардани ҷамъият пайдо мешавад ва тараққӣ мекунад.

Орфоэпия

Орфоэпия як қисми асосии забоншиносӣ буда, норма ва тарзи талаффуз кардани калимаро меомӯзад.

Агар фонемаҳо дар нутқ чандин тарзу ҳолати талаффуз дошта бошад, мо нормаи мӯътадили талаффузи онҳоро дар забони адабӣ таъин мекунем. Масъалаи мавқеи зада дар калима ҳам ба нормаи орфоэпия дахл дорад. Пас, маълум мешавад, ки орфоэпия бо фонетика саҳт алоқаманд буда, дар бораи нормаҳои умумии дуруст талаффузкунии калима ва ҳиссаҳои он суҳан меравад. Ба норма даровардани ҷиҳатҳои амалии фонетика ва ҳолатҳои алоҳида талаффузи калимаҳои ҷудогона маърузаи орфоэпия мебошад. Бояд қайд кардан ҷоиз аст, ки норма танҳо талаффузи адабӣ дорад. Ба қоида риоя намудани нормаи талаффузи адабӣ барои радиошунавӣ, мактаб, театр ниҳоят муҳим аст. Ҳар як забон нормаи махсуси орфоэпӣ дорад. Калимаҳо дар лаҳҷа ва шеваҳо мувофиқи нормаи талаффузи маҳаллӣ шаванд ҳам, дар забони адабӣ ба қоидаи ягонаи орфоэпӣ итоат мекунанд.

Орфоэпия ба вайрон кардани талаффузи калимаҳо роҳ намедихад. Мувофиқи нормаи орфоэпии забони адабӣ талаффузи калимаҳо махсусан барои нутқи хунарипешаҳо, барандаҳо хеле зарур аст.

Интонасия

Интонасия, ҷунон ки дар боби фонетика мушоҳида намудем, на ба калима, балки ба ибора дахл дорад ва ба ин восита бо ҷумла ва соҳти он алоқаи грамматикӣ пайдо мекунад.

а) Вазифаи интонасия пеш аз ҳама ба шакли модалии ҷумла вобаста аст. Дар бисёр забонҳо калимаҳо ва тартиби онҳоро дигар накарда, бо ёрии интонасия ҷумлаҳои саволиро аз ҷумлаҳои тасдиқӣ, ҷумлаҳои ифодакунандаи шубҳа аз ҷумлаҳои ифодакунандаи таачҷуб, ҳайрат ё водоркунӣ ва ғайра мекунанд. Вай омад. Вай омад? Вай омад! Ҷунин тобишҳои маъноӣ ба воситаи шиддатнокӣ ва суръати оҳанги талаффуз ифода карда мешавад.

б) Тартиб ва пайдарпаии пауза дар дохили ҷумла фосиланокии аъзоҳои

чумларо нишон дода метавонад: Вай бо портфел омад. Вай бо партфел омад?

в) Интонатсия дар баъзе забонҳо метавонад, чумлаи содда ва мураккабро аз якдигар фарқ кунонад. Масалан, дар забони русӣ: Вижу лицо в морщинах (чумлаи содда). Вижу, лицо в морщинах (чумлаи мураккаб).

г) Бо ёрии интонатсия (ист) ҳангоми наомадани пайвандакҳои алоқаи пайвастро аз тобеъ фарқ кардан мумкин аст:

Борон монд, мо ба берун баромадем – алоқаи пайваст бо такрор айни як интанатсия: аммо борон монд – мо ба берун баромадем – алоқаи тобеъ.

Дар ин ҷо мо ба берун баромадем – сарчумла буда, борон монд – чумлаи пайрав аст.

е) Дар интонатсия махсусан роли «задаи мантиқӣ» калон аст. Бо воситаи задаи мантиқӣ ин ё он қисми чумла таъкид карда мешавад. Махсусан, аҳамияти ин гуна зада дар чумлаҳои саволӣ зоҳир мегардад.

Шумо имрӯз ба университет меравед?

Шумо **имрӯз** ба университет меравед?

Шумо имрӯз ба университет меравед?

Интонатсия мӯътадили ин ё он забон, ки дигар кардани он воситаи грамматикӣ ҳисоб мешавад, ҳангоми шумурдан боз ҳам осонтар муайян кардан мумкин аст: як, ду, се, чор, панҷ, шаш ва монанди инҳо.

Дар ин ҳолат интонатсия дар аввал баланд ва дар охир паст мешавад.

Нишонаҳои грамматикӣ

Нишонаҳои грамматикӣ, маҷмӯи ҳодисаҳои грамматикӣ ва дар навбати аввал маҷмӯи калимаҳои якҷинсаи грамматикӣ гуногуншакл мебошад.

Нишонаҳо дар грамматика мафҳуми васеъ буда, ҳамчун ҳодисаҳои дохилӣ дар ин ё он ҳиссаи нутқ шуда метавонад. Масалан, дар дохили исми нишонаи шумора, нишонаи исмиҳои ҷомеъ, нишонаи абстракт ва конкрет, дар феълҳо нишонаҳои тарз, намуд ва монанди инҳо мавҷуданд.

Нишонаҳои грамматикӣ ба тарзу воситаи нишонаҳои грамматикӣ ифода алоқаманд нест, аммо ин чунин маъно надорад, ки нишонаҳои грамматикӣ соҳаи мантиқ буда, аз доираи забон берун бошад.

Мувофиқат накардани нишонаҳои грамматикӣ дар забонҳои гуногуни дунё шохиди барҷастаи хоси ҳар як забон будани нишонаҳои грамматикӣ мебошад.

Дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ин нишонаҳо бо роҳи лексикӣ ифода карда мешавад (Муайяни дар забони русӣ бо воситаи ҷонишинҳои этот, тот ва дигарҳо ва номуайяни ба воситаи какому-то ва монанди инҳо: дар забони тоҷикӣ ҳам муайяни бо ёрии ин, он, ҳамин, ҳамон ва пасоянди – ро, аммо, номуайяни бо касе, чизе, кадом як, ким – кӣ, ким кадом, суффикси номуайянии «е» ифода мешавад).

Дар забони русӣ тасрифи нишонаҳои исмҳои ҷондор ва бечон (аз рӯи падеж) аз ҳамдигар фарқ мекунад, аммо дар забонҳои оилаи ҳиндоевропоӣ ин ҳодиса ҷой надорад.

Фарқияти нишонаи намуни феъл ва ҷинсияти исмҳоро дар забони англисӣ ва ҳамаи забонҳои туркӣ мушоҳида намекунем. Дар давоми инкишофи таърихи худӣ як забон нишонаҳои грамматикӣ аз ҷиҳати мавҷудият ва адади худ ба тағйирот дучор шуда метавонанд, ки ҳатто характери маъноӣ грамматикӣ худро дигар мекунад.

Масалан, забонҳое, ки фақат нишонаи шумораи танҳо ва ҷамъ доранд, нисбат ба забонҳое, ки ғайр аз нишонаи танҳо ва ҷамъ боз дорои нишонаи шумораи дугона ва сегона мебошанд, абстраксияи грамматикӣ зиёдтар аст. Шумораи ҷамъ мафҳуми грамматикӣ буда, бо ёрии воситаи грамматикӣ ифода меёбад.

Мафҳуми ҷамъро ифода кардани исмҳои ҷомеъ ба маъноӣ лексикӣ асоси калима вобаста аст, аммо воситаи грамматикӣ дар ин ҷо шумораи танҳоро нишон медиҳад. Масалан, дар забони тоҷикӣ: мардум, лашкар, аҳоли, гурӯҳ, рама ва ғайра.

Хат ва пайдоиши он

Хат яке аз ихтироҳи бузургтарини инсоният мебошад. Хат воситаест, ки бо ёрии он одамон дар шароити вазъиятҳои гуногун бо якдигар алоқа мекунад. Махсусан, ин вазифаи хат дар ҳамаи шароите боз ҳам бештар зохир мегардад, ки муомила бо забони овозӣ хеле душвор ё номумкин аст. Барои бо забони овозӣ муомила кардан вақт ва душвориҳои калонро ба амал меоранд.

Муомилаи даҳонакӣ танҳо дар масофаи наздик имконият дораду ҳалос, аммо дар ин ҳусус хат дорои имкониятҳои хубе мебошад.

Доир ба аҳамияти хат дар ҷамъият аз давраҳои қадим дар байни мардум мақоле мавҷуд аст, ки онҳо аз нутқи даҳонӣ бартарӣ ва афзалият доштани хатро мефаҳмонад: «Сухан мепарад, дошта намешавад».

Пайдоиши хатро бо ҳамон даврае вобаста доништан лозим аст, ки дар натиҷаи муносибатҳои гуногуни ҷамъиятӣ одамон барои аз масофаи дур ба якдигар муомила кардан эҳтиёҷ пайдо карданд. Хат дар давоми мавҷудияти худ хелҳои гуногунро аз сар гузаронидааст. Хат бо шакли намунаҳои гуногунаш ҳархела шудааст.

Дар баробари ин нуқтаи назари баъзе олимоне, ки пеш аз забон пайдо шудани хатро эътироф менамуданд, рад кардан лозим меояд. Бе забон ҳеҷ гуна хат вучуд дошта наметавонад. Хат дар ҳамаи давраҳои таърихӣ ҷамъият чун воситаи дуҷумдараҷа, воситаи иловагии муомила ва алоқаи байни одамон хизмат карда омадааст.

Маълум аст, ки хат дар давраҳои аввалин ба шакли ҳозира вучуд надоштааст. Бо ҳарфу аломатҳои гуногун ифода гардидани забон маҳсули давраи охирини тараққиёти хат мебошад. Хат дар давраҳои қадим бо элементҳои забон ифода наёфта бошад ҳам, ба ҳар ҳол, воситаи муомила буд.

Дар давраҳои ибтидоӣ барои ифода намудани ягон мақсаду маъно предметҳои гуногун истифода бурда мешуданд.

Масалан, таърихшиноси Юнони қадим Геродот (дар асри V то эраи мо) менависад, ки синфҳо, дар муборизаи худ ба муқобили форсҳо ба онҳо хук, муш, парранда ва панҷ милтиқ мефиристонанд, ки ин чунин маъно дошт: «Агар шумо, форсҳо, ҳамчун хук дар ботлоқҳо ҷаҳидан, монанди муш дар сӯроҳҳо пинҳон шудан ва монанди парранда париданро ёд нагирифта, ба мо ҳучум кунед, мо несту нобуд мешавем».

Ба сифати хат аломатҳои шартии дигар низ истифода бурда мешавад. Аз ин гуна воситаҳо алоқа (бо символ ифода кардани мақсад) хати нақшу нигор имкониятҳои зиёдтар дорад

Алоқаи забоншиносӣ бо илмҳои дигар

Забон ба ҳама гуна амалиёти инсонӣ, бо ҳаёт, бо амалиёти техникӣ, фикрӣ, бадеӣ, бо таърихи ҷамъияти инсонӣ алоқаманд аст. Бинобар ин забоншиносӣ бо бисёр фанҳои дигар алоқа пайдо мекунад.

1. Модоме, ки забон пеш аз ҳама, системаи аломатҳо мебошад, вай бо илми назарияи аломатҳо алоқаи зич дорад.
2. Забоншиносӣ бо фанни сотсиология (илм дар бораи сохти ҷамъият) алоқаманд аст. Таълимот дар бораи сохти ҷамъият ва тараққиёти вай ба забоншиносӣ имконият медиҳад, ки аз тарафи синфҳо, табақаҳо ва гурӯҳҳои гуногуни ҷамъият чӣ тавр истифода бурда шудани забон муайян карда шавад.
3. Азбаски забон бо тафаккур алоқаи зич дорад аз ин рӯ, забоншиносӣ бо мантиқ алоқаи ҷудонашаванда дорад. Албатта нишонаҳои мантиқ ва забон як хел нестанд. Нишонаҳои мантиқ мафҳум, муҳокима ва хулоса буда, нишонаҳои забон морфема ва ҷумла мебошанд.
4. Предмети асосии забоншиносӣ на фақат забон, балки нутқ ҳам мебошад. Амалиёти нутқӣ дар натиҷаи алоқамандии овозҳо ба вучуд меояд, ки онро физиология ҳам аз ҷиҳати ташкилшавии овозҳои нутқ, ҷараёни нутқ бо дастгоҳи нутқ бо дастгоҳи шунавоӣ ба ҳисоб мегирад.
5. Забоншиносӣ бо илми тиб ҳам алоқа дорад. Ин алоқамандӣ аз он ҷиҳат ба амал меояд, ки нутқ ба фаъолияти олии асаб саҳт вобаста аст. Махсусан, омӯхтани нутқи кару гунг, кӯрҳо барои фаҳмидани нутқи мӯътадил ва сохти забон имконияти калон медиҳад.

6. Ҳолатҳои овозро як боби физика – акустика меомӯзад. Бо мақсади дурусттар аз худ кардани моҳияти овозҳо ба забоншинос донишҷуи хабарияҳои акустикӣ (пастӣ, баландӣ, қувватнокӣ, давомнокӣ ва ғайра) зарур аст.

7. Омӯхтани забонҳои мурда, муайян намудани соҳибони онҳо, доираи интишори онҳо лингвистикаро бо фанни археология, ки дар асоси кофтукови ёдгориҳои таърихӣ инсонро меомӯзад, низ алоқаманд месозад.

8. Забоншиносӣ бо фанни таърих сахт алоқаманд аст, чунки бисёр далелҳои таърихӣ осори худро мегузоранд, ки вай ин ё он ҷиҳати таърихи забонро дурусттар муайян намояд.

Умуман, лексикология бо таърихи умумӣ алоқаи зич дорад, зеро таърихи калима ва ибораҳо дар аксарияти мавридҳо ба маводи таърихшиносон муайян намудан душвор аст. Масалан, ба забонҳои туркӣ, форсӣ, тоҷикӣ, татарӣ дохил шудани калимаҳои арабӣ сабабҳои таърихӣ дорад.

9. Фанни забоншиносӣ бо фанни география сахт алоқаманд аст. Номҳои нақшу ниғор ва аломатҳои ҳудуди физикӣ-географӣ (бахрҳо, дарёҳо, қазираҳо, кӯҳҳо, ҳамвориҳо, номи мамлакатҳо, аломатҳои гуногун дар харитаҳо) пеш аз ҳама бо нишонҳои забонӣ тааллуқ дошта, географ аз он аломатҳо ба таври васеъ истифода мебарад.

Калима, ҳамчун воҳиди луғавӣ ва грамматикӣ нутқ

Мафҳум ва калима. Мафҳум яке аз категорияҳои мантиқ, ва яке аз шаклҳои асосии тафаккур ҳисоб шуда, тамоми соҳаҳои ҳаёти объективиро акс менамояд.

Мафҳум бо ҷиҳати зоҳирии худ – овозҳои нутқ зич алоқаманд аст.

Калима бошад, мафҳумро ифода мекунад. Калима дар баробари номҳои предмет ва ҳодисаҳо нишон додан, маъноҳо, ҳатто баъзан системаи маъноҳо низ ифода мекунад.

Масалан: гандум, чав, пода, зан, қоғаз, моҳ, сафед, соф ва монанди инҳо.

Калима дар маҷмӯи овозҳои нутқ (замин, осмон, чил ва ғайра) ва ё дар овози алоҳида (о, э, у) ифода меёбад. Овозҳо ҷиҳати – берунӣ, яъне ҷиҳати материалӣ маъно ва ҷиҳати дохилии калимаро ташкил медиҳад. Аз ҳамин сабаб ҳам ҳар як калима маъно ва системаи шаклҳо, ки ба ҳамдигар зич алоқаманданд, акс менамояд. Маънои лексикӣ калима бо хусусиятҳои грамматикӣ он алоқаи мустақам дорад.

Пас, барои равшан фаҳмидани калима ба ҷиҳатҳои фонетикӣ, мантикӣ, семантикӣ ва грамматикӣ он эътибор додан зарур аст.

Маънои калима, аз як тараф, ба проблемаи ҳуди калима, аз тарафи дигар, ба масъалаи муносибати байни забон ва тафаккур вобастагӣ дорад.

Ҳамин тавр, дар тафаккури инсон равшан акс ёфтани предмет, воқеаю

ходисаҳо ва ё муносибатҳои байни онҳо маънои калима ном дорад.

Калима воҳиди нутқи инсонии ба шакли грамматикӣ овардашуда буда, барои коллективи муайяни одамоне, ки бо умумияти забонӣ муттаҳид шудаанд, баробар фаҳмо мебошад.

Калима, ҳамчун воҳиди нутқи инсонӣ, маҷмӯи овозии мафҳуми предмет, ходиса, хислату хусусият, амалу ҳаракат ва ғайра мебошад. Ин маҷмӯи овозӣ хусусиятҳои махсуси ҳодисоти ҳақиқатро инъикос накарда, балки фақат ифодаи онҳо мебошад.

Ҳамин тавр, калима, яъне маҷмӯи муайяни овозҳо, ки ин ё он маъноро ифода мекунад, бо предмети номбар мекардагаш табиатан алоқаманд нест. Мо инро аз он ҳам фаҳмида метавонем, ки ин ё он предмет ва ё ходиса дар забонҳои гуногун (ҳатто дар шеваҳои маҳаллии гуногуни як забонҳам) бо маҷмӯи гуногуни овозҳо ифода мешавад. Масалан, калимаи *оташдон* дар забони адабии тоҷик айнан дар ҳам ин шакл, аммо дар бисёр шеваҳои маҳаллии забони тоҷикӣ дигар хел ифода мешавад. Чунончи, дар Бурҷмулло пӣёда, дар Богистон – *дегсанга*, дар Нанай – *сайрак* ва монанди инҳо

Калимаҳо, чунон ки гуфтем, на ҳама вақт ба ин ё он аломати предмет мувофиқ мешаванд, вале, бо вучуди ин, онҳоро тамоман бемуносибат ҳам ҳисоб карда наметавонем.

Калима, ҳамчун воҳиди асосии нутқ, тамоми пуррагии семантикии худ, яъне маъноҳои гуногуни худро дар ҷумла зоҳир менамоянд.

Дар вақти талаффуз хусусияти фонетикии калима зоҳир мегардад, бинобар он ҳам дар баробари омӯхтани калима таркиби овозии он низ омӯхта мешавад.

Калима аз морфемаҳо иборат аст, ки онҳо ба калима ё маънои нав медиҳанд ва ё барои муайян намудани муносибати як предмет бо предмети дигар хизмат мекунанд. Аз ин ҷост, ки таркиби морфологии калима (реша, суффикс, префикс, асос ва бандак) низ предмети омӯзиш ҳисоб шуда, онҳоро яке аз қисмҳои грамматика – морфология меомӯзад.

Калимаҳо аз рӯи характери морфологиашон якхела нестанд. Калимаҳои, ки предметро ифода мекунад *исм*, калимаҳои, ки аломати предметро нишон медиҳанд – *сифат*, калимаҳои, ки адад ё тартиби предметҳоро нишон медиҳанд *шумора*, калимаҳои, ки ба ҷои исм, сифат, шумора кор фармуда мешаванд – *ҷонишин*, калимаҳои, ки амалу ҳолати предметро нишон медиҳанд, – *феъл*, калимаҳои, ки ҷи тарз ва дар кадом вазъияту ҳолатҳо воқеъ гардидани амалро нишон медиҳанд – *зарф*, калимаҳои, ки барои ифодаи алоқаю муносибатҳои байни калимаҳо хизмат мекунанд – калимаҳои *ёридиҳанда* (пешояндҳо, пайвандакҳо, ҳиссачаҳо), калимаҳои, ки ҳиссиёту ҳаяҷони гуногунро ифода мекунанд – *нидо* ном доранд.

Ҳамин тавр, Чамъбасти тамоми мазмуни калима, ки дар процесси амалиёт ва тачрибаи ҳаёт муайян шуда, дар муносибатҳои анъанавии одамон мустаҳкам гардидааст, маънои калимаро ташкил медиҳад.

Маълум, ки ҳар як калима маъно дорад, бе маъно калима ҳам нест. Ҳатто калимаҳои ёридиҳанда (пешояндҳо, пайвандаҳо, ҳиссачаҳо) низ маъно (яъне маъноҳои – грамматикӣ) доранд, зеро онҳо барои ифодаи фикр унсурҳои зарурӣ ба шумор мераванд.

Пас, маҷмӯи овозҳо чи тавр ин ё он маъноро ифода мекунад? Чаро, вақте ки «китоб диҳед» мегӯянд, ҳеҷ кас дафтар, қалам, газета ё дигар предметро намода, маҳз китобро медиҳад? Маҷмӯи овозҳо бо предмет, сифат, амалу ҳолати ифода мекардагиаш чи тарз алоқаи мустаҳкам дорад?

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки дар байни маҷмӯи овозҳо ва предметҳои, ки ба воситаи ин овозҳо ифода мегарданд, ҳеҷ гуна сабаби дохилие мавҷуд нест. Мо дар бораи он касе, ки номи ӯро медонем, ғайр аз номаш (фарз кунем, номи у Шариф, Зебо ё дигар бошад), ҳеҷ тасаввуроти дигар надорем. На танҳо байни номбаркунӣ ва предмет, балки байни маҷмӯи овозҳо ва мафҳуми ифода мекардагии онҳо низ аксаран монандӣ дида намешавад, зеро овозҳо ҳодисаи физиологӣ буда, мафҳум категорияи мантиқ ва тафаккур мебошад. Ғайр аз ин, дар нутқ чунин маҷмӯи овозҳо низ мавҷуд аст, ки дар ҳуди як забон номҳои предметҳои гуногун ва мафҳумҳои ҳархеларо ифода карда метавонад. Масалан, калимаи «чанг» дар забони тоҷикӣ ҳам ба маънои асбоби мусиқӣ ва ҳам ба маънои гарди хок кор фармуда мешавад. Монанди ҳамин калимаи «бар»: бар – исм (бари хона, бари стол, бари газвор); бар – феъли фармоиш аст.

Предмету мафҳумҳо каму беш ба ҳамдигар монандӣ дошта бошанд ҳам (масалан, дар калимаи бар), аксарияти онҳо, бо вучуди бо овозҳои якхела ифода шуданашон, бо ҳам ҳеҷ монандие надоранд (масалан: чанг, сар ва монанди инҳо).

Ба ҳамин тариқ, ҳар як калима доимо барои ифодаи як маъно хизмат накарда, балки чунин калимаҳое низ мавҷуданд, ки предмету мафҳумҳои ҳархеларо ҳам ифода карда метавонанд.

Сермаъноии калимаҳо (полисемия)

Воситаҳои инкишофёбии маъноҳо. Дар забон калимаҳо аз ҷиҳати маъноҳои ифода мекардашон гуногун мешаванд: баъзе калимаҳо барои ифодаи танҳо як маъно хизмат мекунанд, ки онҳо *моносемия* ном доранд: шаҳр, қишлоқ, радио, комбайн, телевизор, ақл, фикр, стул, мубтадо, синтаксис ва монанди инҳо.

Аксарияти терминҳои соҳаҳои гуногуни илму фан, техника ва ҳунар ба гурӯҳи моносемия тааллуқ доранд.

Калимаҳое, ки ду ё якчанд маъноро ифода мекунанд, *полисемия* ном доранд. Масалан, дар забони тоҷикӣ калимаҳои забон, даст, роҳ, миён, рӯй, чашм, сар, реша калимаҳои сермаъно – полисемия ҳисоб мешаванд, зеро ҳар кадоми онҳо дар матн ба якчанд маъно меоянд. Инро дар ибораҳои озод ва устувори поён, ки калимаи *забон* дар онҳо ба маъноҳои гуногун омадааст, равшан мушоҳида намудан мумкин аст: забони одам; забони тоҷик (ҳамчун воситаи алоқаи ҷамъиятии халқи тоҷик); забони модарӣ номи ҷанг дар мактабҳо); забон як кардан (ҳам фикр шудан); забон гирифтани (аз тарсу ваҳм гап зада натавоништан); забон кӯтоҳ будан (гунаҳкор будан дар назди касе); забон хоридан ҳаваси суҳангӯӣ доштан).

Маънои маҷозии калимаҳо

Баъзе калимаҳо, ғайр аз маънои асли – лексикӣ худ, дар матн маъноҳои дигар – маъноҳои маҷозиро низ ифода мекунанд. Масалан: Хона ҷимҷит шуда монд (Асқад Мухтор. «Ҳоҳарон»); Доираи якҷайл чапак зада истода ҳам баробари раққоса оҳиста-оҳиста ба сӯи сардорон равои гашт. (Ҳамон ҷо)

Дар ин ҷумлаҳо калимаҳои «хона» ва «доира» на ба маънои аслии худ, балки ба маъноҳои маҷозӣ ба ҷои «мардум», “одамон” кор фармуда шудаанд.

Маҷоз мувофиқи маъно ва вазифааш ба ҷунин гурӯҳҳо ҷудо мешавад:

1. Истиора, ки дар он як калима ба калимаи дигар монанд карда мешавад, яъне он калимаро истиора мекунад

Ҷунончи дар шеър ба ҷои калимаи «чашм» – калимаи «нарғис, ки он як навъи гул аст, истеъмол мешавад.

Барафрухт он, моҳ чун офтоб,

Фурӯ рехт бар гул зи нарғис гулоб. (Низоми).

Дар ин ҷо калимаҳои *моҳ, гул, нарғис* ва *гулоб* ба маъно калимаҳои *дилбар, рӯй, чашм* на *ашк* кор фармуда шудаанд, яъне онҳо истиораи ин калимаҳо шудаанд.

1. Ташхис ҳам як намуди маҷоз буда, дар он предметҳои бечон ҳам чун ҷондор тасвир мешаванд:

Эй сабо, бар мо расон бар дӯстон, омад канал,

Ҳам хабар деҳ наварӯси бӯстон, омад канал.

(М. Турсунзода).

Дар ин ҷо калимаҳои *сабо, канал, наварус* ташхисанд, яъне онҳо ҳамчун предметҳои ҷондор – одамон ифода шудаанд.

2. Синекдоха ҷунин намуди маҷоз аст, ки дар он барои ифода намудани ягон ҷиҳати ин ё он предмет, факт ё ҳодиса номи умумии ҳам он предмет, факту ҳодиса зикр карда мешавад. Масалан, аксар вақт ба ҷои «Ман асарҳои Пушкин ё Горкийро хондам» гуфтани «Ман Пушкинро хондам» ё «Ман Горкийро хондам» мегӯянд.

Дар ин чо дар маъноии калимаи «Пушкин» ё «Горкий» якчанд ё ҳамаи асарҳои онҳо дар назар дошта мешавад.

Ҳамин тавр, маҷоз ва намудҳои гуногуни он низ барои бой ва васеъ гардонидани таркиби луғавии забон, хусусан инкишофи ҷиҳати семантикии калимаҳо аҳамияти хеле калон доранд. Ғайр аз ин, онҳо дар адабиёти бадеӣ низ аз муҳимтарин хелҳои санъати бадеӣ ба шумор мераванд.

Одатан, ба бисёр предметҳо мувофиқи ягон аломаташон ном дода мешавад. Агар ягон предмет аз рӯи ин ё он аломаташ ном гирифта бошад, ба предмети дигар ҳам мувофиқи мушобихати аломати он ба аломати предмети дигар низ ҳамин ном гузошта мешавад, яъне вай ҳам бо ҳамон калима ифода мешавад. Ҳамин тавр, дар забон калимаҳои пайдо мешаванд, ки онҳо предметҳои, ки аз рӯи, аломатҳои онҳо ба ҳам монанданд, ифода мекунанд. Масалан, калимаи «чашм»ро дида бароем.

Калимаи «чашм», ки узви биниши предметҳои чондор (одам, ҳайвон ва ғайра) аст, маҷозан барои ифодаи сӯроҳҳои ғалберу элак ё дигар предметҳо низ истеъмоли мешавад. Масалан, чашми ғалбер, чашми элак ва монанди инҳо.

Ҳамин тавр, сермаъноии калима гуфта мо ба маъноҳои гуногун истеъмоли шудани онро мефаҳмем, ки ин ҳодиса асосан ба матн ва ба имконияти (мувофиқи баъзе аломатҳои умумиашон) аз як предмету ҳодиса ба дигар предмет, ё ҳодиса кӯчонидани ном вобаста мебошад. Воситаҳои аз як маъно ба дигар маъно гузаштани калимаҳо дар забони тоҷикӣ гуногунанд:

1. Ном на маъноии он дар натиҷаи баҳам монандии ранг, ҳаракат, сифати предметҳо нағайра аз як предмет ба дигар предмет мегузарад. Масалан: **бурро** – ханчари бурро; забони бурро; **сахт** – стули сахт (мустаҳкам), қанди сахт, нони сахт; одами сахт (хасис), **дили** сахт (одами сахтдил); **дарс** – дарси забон; дарси ҳаёт (ин воқеа барои ҳаёти ояндаи ман дарс ҳисоб меёбад); **хазон** – баргҳои зарду хушкшудаи дарахтон; Умри **ӯ хазон** шуд; коса – яке аз ашёҳои рӯзгор (дах дона коса харидам) – Ту мастоба **хӯрдӣ** – Як коса **хӯрдӣ**.

3. Дар ҳангоми ба исмиҳои чинс гузаштани номҳои хос (ва баръакс) низ ҳодисаи аз як маъно ба дигар маъно гузаштани калимаҳо мушоҳида мешавад. Чунончи, Банорас – номи яке аз шаҳрҳои Ҳиндустон буда, дар забони тоҷикӣ дар айни замон номи мато аст, ки дар замонҳои пеш аз он фаранҷӣ ва камзул мебуданд. ё худ калимаи зеборо дорем. Зебо – хусни зебо, бинои зебо, хулки зебо; Зебо – номи духтарона.

1. Аз як маъно ба дигар маъно гузаштани калимаҳо дар асоси ба ҳаммонандии вазифаи иҷро мекардашон низ рӯй медиҳад: қанот– қаноти паррандагон; қанот – қаноти самолёт.

Қайд карда гузаштан зарур аст, ки ин ё он калима, гарчанд сермаъно

бошад ҳам, дар матни муайян доимо як маъниро ифода мекунад. Дар чумлаҳои гуногун ба маъноҳои гуногун истеъмоли шудани калимаҳо яке аз роҳҳои бой шудани забон ба шумор меравад.

Чи тавре ки аз мисолҳои боло маълум гардид, аксарияти ин гуна калимаҳо дар баробари аз як маъно ба дигар маъно гузаштанашон хусусиятҳои лексикӣ – грамматикӣ, вазифаю муносибатҳои синтаксисии худро низ дигар мекунад. Масалан, агар калимаи Банорас аслан ҳам чун номи яке аз шаҳрҳои Ҳиндустон исми хос ҳисоб ёбад, дар баъзе чумлаҳо вай ба вазифаи сифати нисбӣ гузашта, ҳам чун муайянкунандаи нисбӣ истеъмоли мешавад, яъне акнун он на предмет, балки сифати предметро нишон медиҳад.

Ва ё калимаи «сабз»-ро гирем. Маълум, ки «сабз» сифати аслии буда, ба ранги предмет далолат мекунад (барги сабз, сатини сабз, ранги сабз), вале дар нутқи ин калима бо калимаҳои дигар алоқаманд гашта, ибораҳои номӣ месозад ва дар таркиби ин ибораҳо (дасти сабз, сари сабз) маънои аслии худро гум карда, на ба ранг, балки ба ҳислату хусусиятҳои одам далолат мекунад.

Савол ва супоришот:

1. Аҳамияти омӯзиши фанни назарияи забоншиносӣ аз чӣ иборат аст?
2. Забон ва сабабҳои пайдоиши давраҳои онро гӯед?
3. Муносибати забон ва нутқи ва элементҳои асосии онро фаҳмонед?
4. Муносибати забону ҷамъият дар чист?
5. Хулосаҳои шумо оиди ин мавзӯ?
6. Аҳамияти пайдоиши забон ва тараққиёти тарихии он.
7. Дар бораи назарияи тақлиди овозӣ маълумот диҳед.
8. Асосгузори назарияи садоҳои меҳнатӣ кадом олимони мебошанд..
9. Назарияи аҳди сотсиалӣ дар чандум аср ба вуҷуд омад.
10. Забоншиносӣ бо кадом илмҳо алоқаи зич дорад.
11. Калима аз мафҳум чӣ тафовут дорад.

Рӯйхати адабиёт:

1. Арзуманов С., Ҷалолов О. Забони тоҷикӣ. Учебник таҷикского языка для высших учебных заведений. –Душанбе, 1969.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик (китоби дарсӣ барои мактабҳои олии) қ. 1. –Душанбе, 1973.
3. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Забоншиносӣ. –Душанбе: «Ирфон», 4. 1980.
5. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию. –М., 1960.

6. Рустамов Ш. Забон ва замон. –Душанбе: «Ирфон», 1981.
7. Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. –Душанбе: «Дониш», 1970.
8. Фозилов М., Ҳусейнов Х. Пайдоиши забон ва инкишофи он. –Душанбе, 1963.
9. Бозидов Н. Муқаддимаи забоншиносӣ. –Душанбе: «Маориф», 1977.
10. Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. –Тошкент, 1996.
11. Азизов О. Тилшуносликка кириш. –Тошкент, 1999.
12. Абдуазизов А. Тилшуносликка кириш. –Тошкент, 2002.
13. Ҷуринбоев б., Ёлдошев Б. Тилшунослик асослари. –Тошкент, 2004.

Мавзӯи 2. МУАММОҶОИ АСОСИИ ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОЧИК ВА ТАМОҶОТИ АСОСИИ ТАШАККУЛИ ОН.

Нақша:

1. Забон ҳамчун ҳодисаи ҷамиятӣ.
2. Таъсири забон ба ҷамъият ва ҷамъият ба забон.
3. Хусусияти ҷамъиятии забон.
4. Тафриқаи байни забону ҷамъият
5. Забон ва нутқ
6. Ҷараёнҳои нав да илми забоншиносӣ ва равияҳои асосии он.

Забон бо ҷамъият, бо соҳибони худ алоқаи зич дорад, зеро вай ба туфайли ҷамъият вучуд дорад. Ҷамъият ҳам бе забон вучуд надорад, яъне ҷамъияти безабон намешавад. Забону ҷамъият дар як вақт ба амал омадаанд ва яке аз омилҳои пайдоиши инсон ба шумор мераванд.

Муносибати забону ҷамъият яке аз масъалаҳои мураккаб ва гуногунпаҳлуи илми забоншиносӣ мебошад. Ин мавзӯ масъалаҳои гуногунро дар бар мегирад. Ба он масъалаҳои табиат ва моҳияти иҷтимоии забони инсоният, сабабҳои ҷамъиятии пайдоиш ва инкишофи забон, забон ва шаклҳои умумияти таърихии одамон, сабабҳои иҷтимоии ташаккули забони адабӣ ва меъёри он, сабаби иҷтимоии фарқи структурии забонҳо, функсияҳои услубҳои забон, таъсири шууроноӣ мақсаднокӣ ҷамъият ба забон, вобастагии ҷамъият ба забон ва ғайраҳо дохил мешавад.

Аз рӯи табиати худ забон ҷамъиятӣ мебошад. Ба ин ҳам вазифа, ҳам рол ва ҳам талабот ба он шаҳодат медиҳад, аксари забоншиносон ба ҷамъият чун воситаи алоқа хизмат намудани забонро нишон медиҳанд. Ҳатто забоншиносони идеалист ва философҳо аз қабилҳои Гумбольдт, Гегель, Сепир ва Уорф ба ҷамъият чун воситаи муносибат хизмат кардани забонро қайд кардаанд. "Аксари забоншиносони советӣ дар ҳамин ақидаанд. Ба фикри онҳо, функцияи муносибат вазифаи марказӣ ва аввалиндараҷаи забон мебошад ва ин вазифа дар адои функцияҳои дигари забон аз қабилҳои таъсиррасонӣ, ахбор додан, ба шакл даровардану ифода намудани фикр ёрӣ мерасонад, зеро муносибати байни одамон намебуд, ифодаи фикр ҳам зарурат намедошт. Фалсафаи марксистӣ роли ҳалқунанда бозидани муносибати меҳнатии одамонро дар ташаккул ва таракқиёти забон қайд мекунад.

Муносибати забону ҷамъият яке аз масъалаҳои асосии назарияи забоншиносӣ буда, онро социолингвистика меомӯзад.

Забон ва фаъолияти нутқкунӣ. Забонро бе фаъолияти нутқкунӣ тасаввур кардан мумкин нест, зеро он дар натиҷаи нутқ такмил меёбад,

тараққӣ мекунад. Забон натиҷаи фаъолияти одамон мебошад. Фаъолияти нутқкунӣ ду ҷиҳат дорад: а) индивидуалӣ -психикӣ ва б) объективӣ-ичтимоӣ. Фаъолияти нутқкунӣ пеш аз ҳама муносибати одамон ба ҳамдигар ба воситаи забон мебошад ё ки амали (акти) коммуникативист. Ин амалиёт бештар дар шакли диалог ба амал меояд.

Амалиёти нутқ ва қобилияти забондонии гӯянда хусусияти психофизикӣ дорад, вале ин нишонаи индивидуалӣ будани фаъолияти нутқкуниро намефаҳмонад, зеро вай моҳиятан ҷамъиятӣ аст. Забон компоненти асосии нутқкунист. Нутқ структураи муайян дорад, ки вай хоси ҷамъият мебошад. Одамон барои сухандонии худро нишон додан ва ё забонро аз нав барқарор кардан не, балки барои ифодаи ахбори ғайризабонӣ гап мезананд. Онҳо воситаҳои забониро барои ифодаи фикр, ҳиссиёт истифода мебаранд ва баробари ин ба шаклу тарзҳои ифода низ диққат медиҳанд.

Дузабонӣ. Дузабонӣ низ психофизикӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Алоқаҳои забонӣ, омезиши забонҳо ва муносибати забонҳо яке аз шартҳои инкишофи забонҳо мебошад. Дузабонӣ (билингвизм) яке аз шаклҳои инкишофи забонҳо дар забоншиносии назариявӣ ҷои муҳимро ишғол мекунад. Дарачаи аз худкунии забонҳо гуногун мешавад, дарачаи олии он забони дуҷумро забони модарӣ донишони (шуморидани) гӯянда мебошад. Билингвизм калимаи лотинӣ буда, аз ду ҷузъ — би (ду) ва лингуа (забон) таркиб ёфтааст ва маънояш дузабонӣ мебошад. Агар шахси ҷудоғона ду забонро донад, билингвизми индивидуалӣ ва агар гуруҳи одамон бо ду забон гап зананд, билингвизми умумӣ меноманд.

Дузабонӣ ва шаклҳои он ба шароити конкретӣ-таърихии тараққиёти халқҳо ва сохти иҷтимоӣ иқтисодӣ ва маданӣ-сиёсии онҳо вобаста мебошад. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки на танҳо шахсони ҷудоғона, балки табақаҳои гуногуни ҷамъиятӣ ва ҳатто халқҳои ҷудоғона хусусияти дузабонӣ пайдо карда метавонанд. Дар ин ҳолат билингвизми пурра ва ё миллӣ мегӯянд. Дузабонӣ ба ҳамаи давраҳо хос бошад ҳам, дар давраи таҷаддуд инкншоф меёбад, зеро дар ин давра забонҳои нав ба нав маълум мешавад ва инчунин баъзе забонҳои адабӣ-китобӣ функцияҳои махсусро (ба ҷо овардани ибодат, корҳои давлатӣ, фаъолияти илмӣ ва ғайра) адо менамуданд. Ин забонҳо вазифаи байналмиллалиро адо менамуданд. Дар Шарқ забонҳои арабӣ, форсӣ ва хитой, дар Европа лотинӣ, дар як қатор халқҳои славян славянии динӣ (церковнославянский) ҳамин гуна вазифа доштанд. Дар аввалҳо дузабонӣ маҳдудияти иҷтимоӣ дошт, зеро баъзе намояндагони синфҳои доро, инчунин намояндагони дин, дипломатҳо, олимони ду забонро медонистанду халос.

Дузабонӣ дар замони мо шакли умумӣ гирифтааст. Ин ҳодисаро дар байни халқҳои Америкаи лотинӣ, дар Бельгия, Швейцария, Англия, Франция,

Америка, Ҳиндустон, мамлакатҳои араб мушоҳида кардан мумкин аст. Дузабонӣ ба мамлақати мо низ хос аст. Аксарияти миллату халқияти мамлақати мо баробари забони модарии худ забони русиро низ медонанд, яъне дар мо билингвизми умумӣ мушоҳида мешавад.

Омӯзиши ҳодисаи дузабонӣ ва намудҳои он шаҳодат медиҳад, ки дузабонӣ ду навъ мешавад: иртиботӣ (контактӣ) ва ғайрииртиботӣ. Иртиботӣ дар ҳолати якҷоя, алоқамандона зиндагӣ кардани ду халқ ба вучуд меояд. Ин намуд устувор ва доимӣ буда, аз насл ба насл мегузарад ва яке аз асосҳои омезиши забонҳо мегардад. Ин навъи билингвизм ба республикаҳои мо ҳам хос аст, зеро дар территорияи он халқиятҳои зиёде аз қабилҳои бадахшонӣ — шуғнонӣ, рӯшонӣ, ишкошимӣ, язғуломӣ, сарикӯлиӣ ва инчунин яғнобӣ ва қисман ўзбекӣ қирғизӣ баробари забони модарии худ аз забони тоҷикӣ истифода мекунанд. Дар ин ҳолат забони тоҷикӣ функцияи байналмиллалӣро адо мекунад. Албатта, намунаҳои барҷастаи забони байналмиллалӣ забонҳои русӣ ва англисӣ мебошад, чунки бо ин забонҳо халқу миллатҳои зиёде гуфтугӯ мекунанд.

Ғайри-иртиботӣ гуфта ҳамон ҳодисаро меноманд, ки забони халқи дигарро махсусан меомӯзанд. Масалан, забонҳои англисӣ, испанӣ, немисӣ, русӣ, франсузиро ҳамчун забонҳои хусусияти умумичаҳонӣ дошта дар мактабҳои мамлакатҳои гуногун меомӯзанд.

Вақте ки масъалаи дузабонӣ (билингвизм) ба амал меояд, забони модариро фарқ ва аниқ кардан (дар ҳолате ки ҳар ду забонро баробар медонанд) шарт аст, яъне кадоме аз забонҳо забони модарӣ шуморида мешаванд. Забони модарӣ гуфта ҳамон забонро мегӯянд, ки шахси конкрет ва ё коллективи одамон онро ба дараҷаи бояду шояд медонанд, бо он овоз ва ғаълона гап мезананд, дар тамоми шароитҳо (на танҳо гап мезананду мефаҳманд, балки фикр мекунанд) бо он сухан мекунанд. Забони модарӣ забонест, ки бо он ҳамеша дар ҳама гуна шароит фикрро ифода кардан мумкин аст. Агар ин ё он шахс ду ва ё зиёда забонро як хел донанд, он гоҳ забони модарӣ гуфта, забони миллатро меноманд.

Доир ба дузабонӣ ягонагии фикр нест. Баъзеҳо ҳамон вақт дузабонӣ мешуморанд, ки ҳар ду забонро овоз ва пурра донед, вале ба фикри гурӯҳи дигар, забони дуюмро доништан ва каму беш гап задан ҳам кифоя. Профессор Холназаров Қ. Х. ду тарз фаҳмидани билингвизмро нишон медиҳад. Аз ҷиҳати лингвистӣ гирем, ҳамон вақт дузабонӣ гуфтан мумкин аст, ки ҳар ду забонро овоз ва пурра донед, аз нуқтаи назари социологӣ бошад, як хел доништани ҳар ду забон шарт нест.

Инчунин қонунҳои рушди забони адабӣ, забонӣ адабӣ ҳолати умумии меъёрҳо, падидаҳои устувор ва ноустувор дар он дар бораи фарҳанги нутқи

забонӣ адабӣ ҳеҷ гоҳ бидуни тафтиш ҳарф задан имкон надорад ин не. Ҳам забон ва ҳам рафтор бо хун ба инсон ворид мешавад ва ба тамоми бадан ва чони ӯ ворид мешавад. Онҳоро нодида гирифтани ҳамеша хурду калон аст, зеро онҳо анъанаҳои пароканда мебошанд боиси ғоҷаҳо мегардад. Илми фарҳанги нутқ як соҳаи амалии беназири забоншиносӣ ба даст оварда шудаанд ва тарзи сохтани сухани зебо ба шумо таълим медиҳад. Ин забон, меъёрҳои забон, сухан, сифатҳои сухан, услубҳои нутқ, камбудии ва хатогиҳои нутқ, суханронӣ мушкилоти талаҷчӯро баррасӣ мекунад. Фарҳанги нутқ ҳамчун илм дорои объекти тафтиш ва функцияҳои худ мебошад ва соҳибзабон бо таркиби луғавии пурғановат метавонад фаъолияти суханронии худро густариш диҳад.

Фаъолияти забон ва нутқро дар гузашта бо воситаи илми балоғати сухан сайқал бахшидаанд ва балоғат дар тамаддуни гузаштаи мо илме будааст, ки се шохро дар бар мегирифтааст:

- а) илми маонӣ
- б) илми баён
- в) илми бадеъ

Илми маонӣ - қонуниятҳои ҷумлабандӣ ва баёни фикрро дар бар мегирад ва бо грамматикаи имрӯза баробар меояд.

Илми баён - масъалаҳои бенуқсон баён кардани фикр, зебо ва таъсирбахш ҳарф заданро меомӯзад ва тахминан вазифаҳои он ба талаботи услубшиносӣ ва ҳусни баёни имрӯза баробар меояд.

Илми бадеъ - илми ороиши сухан бо санъатҳои маънавий ва лафзист, ки дар назмшиносӣ (дар илми адабиёт) омӯхта мешавад ва бо услубшиносӣ ва ҳусни баён алоқамандӣ дорад.

Забон барои ҷомеа ягона ва умумист. Ин забони ягона ва умумӣ як вазифаро адо мекунад. Ифодаи фикр ва алоқаи фикрии одамон.

Забон ҳамин вазифаи худро ду тариқа адо мекунад:

- а) шифоҳӣ
- б) хаттӣ

Мавзӯи аввали баҳси услубшиносӣ – услубҳои нутқ:

Дар заминаи шохҳои хаттии забон услубҳои нутқ ба вучуд омадаанд, ки онҳо ба соҳаҳои гуногуни фаъолияти аъзоҳои ҷомеа алоқамандӣ доранд. Дар заминаи забони хаттӣ аз қадим 4 услуб 3-тоаш аз асри X:

- а) услуби муошират
- б) услуби коргузорию расмӣ
- в) услуби илмӣ
- г) услуби бадеӣ

д) аз ибтидои асри XX дар солҳои 1910 услуби нутқи публицистӣ (рӯзноманигорӣ) ба вучуд омад.

Дар заминаи забони зинда услуби нутқи муошират аз замони қадим ба вучуд омадааст.

Ҳамаи ин услубҳои нутқ аз ҷиҳати ҳадафи худ ва истифодаи унсурҳои забонӣ фарқ мекунанд. Масалан, мақсади услуби нутқи муошират мубодилаи озои фикр аст ва он дар муҳити оилавӣ, дар муҳити ҷамъиятӣ, кўчаву бозор истифода мешавад.

Ҳадафи услуби илмӣ кашфиёт ва тарғиби илм аст.

Дар услуби муошират ҳамон унсурҳои забон ба кор бурда мешавад, ки дар забони зинда маъмуланд.

Чунончи: калимаҳои гуфтутӯйӣ, лафзҳои шевагӣ, калимаҳои хоси касбу ҳунар (профессионализмҳо), алфози қабех (вулгаризм), як миқдор калимаҳои бегона (варваризм), ибораю ҷумлаҳои рехта (ВФ) ва ғайра ба кор бурда мешаванд.

Дар услуби илмӣ бошад, мувофиқи меъёри забони адабӣ баён кардани фикр ва бештар унсурҳои забони хатгӣ, фаровон кор фармудани истилоҳот (терминҳо) расм буда, худдорӣ кардан аз ороиши суҳан ва бештар эътибор додан ба мантиқи ҷумла характернок аст.

Мавзӯи дуоми баҳси услубшиносӣ

2. Воситаҳои муассири забон

Муассир - таъсирбахш. Як фикрро ду тариқа баён кардан мумкин аст.

а) мўътадил (одӣ)

б) образнок (муассир, рангин) «Хоби Ҳорун-ар-рашид».

Пайрав шеърҳои лирикӣ менависад. Истеъдод дорад, оянда ба адабиёти тоҷик хизмат мекунад.

С.Айнӣ дар ҳаққи пайрав навишта буд: “Пайрав ошиқ аст, шеърҳои ошиқонаро аз мағзи ҷон месарояд. Вай соҳиби истеъдоди комил аст, бӯстони нави адабиёти тоҷик аз оби равони таъби ин ҷавон бисёр сарсабзиҳо умед дорад” (“Адабиёт ва санъат”, 13.07.2017).

Воситаҳои муассири забонро ҳам дар унсурҳои овозӣ, ҳам дар интонатсия (оҳанг), ҳам дар интиҳоби калима, ҳам дар кор фармудани ибораҳои рехта, дар калимасозӣ ва таркиббандӣ, дар кор фармудани унсурҳои шаклӣ, (морфологӣ) ва ниҳоят дар иборасозӣ ва ҷумлабандӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Мисол:

Сари савдозадаи ман, ки *сари* (таманноӣ) зулфи ту дошт,

Рафт бар боду ханӯзам *сари* (хаёли) он аст, ки буд (Камол).

Меъёри забони адабӣ ду хусусият ё принцип дорад:

а) Муназзамӣ ё ба тартиб овардани овозҳо, калимаҳо.

б) Пойдорӣ, устуворӣ, зуд-зуд тағйир наёфтани: Хеш-хвеш

Забони адабӣ чунин меъёр дорад, ки аз тарафи умум ба тариқи ҳатмӣ расман эътироф карда мешавад. Меъёри забони адабӣ аз тарафи давлат муқаррар карда мешавад ва расман дар луғатномаҳо, дар китобҳои дарсӣ сабт мегардад. Риояи меъёри забони адабиёро, пеш аз ҳама, ҳукумати Тоҷикистон, устодони каломӣ бадеъ, нависандагони нуктасанҷ назорат ва бонӣ мекунад. Забони адабӣ дар як ҳолат шах шуда намоёнад, баробари инкишофи ҷамъият тадриҷан тағйир меёбад. Ин дигаргунӣ дер ё зуд дар меъёри забони адабӣ низ инъикос мегардад. Аммо аз рӯи принсипи пойдории меъёр зуд-зуд тағйир ёфта истодани қоидаҳои истифодаи забон воҷиб нест.

Қонуни асосӣ, сарқонун ва конституция аз он сабаб пайдо шуд, ки майли ба ва қонуну устувории забони тоҷикӣ мувофиқ кардани калимаю иқтибосоти ба тозагӣ сохта шуда пайдо шуд. Оқибат ба ҳулосае омаданд, ки бигзор калимаи «конституция» монад.

Меъёри забони адабӣ аз ҳуди забон бармеояд ё онро аз берун муқаррар мекунад? Ҳам ину ҳам он. Пас, меъёри забонро ҳуди ҷомеа аз дохили забон муайян ва назорат мекунад.

Забон ба ҷамъият ва аъзоёни он бетафовут хизмат мекунад. Ба ҳамин сабаб забонро аз қабилӣ ҳодисаҳои ҷамъиятӣ медонанд. Аммо хизмати забон ба ҷамъият аз хизмати дигар ҳодисаҳои ҷамъиятӣ (базис, настройка, идеология) фарқ мекунад. Ба ҷамъият хизмат карданн забон ҳоло маҳаки ҳодисаҳои ҷамъиятӣ донистани он намешавад. Масалан, баъзе ҳодисаҳои табиӣ (гидротурбинаро ба ҳаракат даровардани қувваи об), ҳатто машина, поезд, самолёт ва ғайра ба ҷамъият хизмат мерасонанд, аммо бо ин онҳо ҳодисаи ҷамъиятӣ дониста намешавад.

Чӣ хати асосии базис аз он иборат аст, ки вай ба ҷамъият аз чӣ хати иқтисодӣ хизмат мекунад. Настройка бошад, бо хизмати сиёсӣ, юридикӣ, эстетикӣ ва дигарҳо нормаҳои ҷаҳонбинии ҷамъиятро муайян менамояд.

Яке аз ҷиҳатҳои асосӣ ва фарқкунандаи забон дар он аст, ки забон дар ҳама соҳаҳои ҳаёти инсонӣ бетафовут ба ҷамъият ва аъзоёни он хизмат мекунад. Ба ҳамин сабаб забон бо ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ пурра баробар шуда наметавонад.

Яке аз аломатҳои асосии забон чун ҳодисаи ҷамъиятӣ инъикос ва ифодакунии шуури ҷамъият (тафаккури ҷамъиятӣ) мебошад. Инъикос ва ифодаи фикр дар сурати аввал сабаби асосӣ менамояд, зеро машинаҳо ҳам то андозаи ин вазифаро иҷро карда метавонанд. Аммо набояд фаромӯш кард, ки ҳуди он машинаҳо маҳсули инкишофи тафаккур ва шуури инсон мебошанд.

Ба ҳамин сабаб чиҳати асосӣ ва фарқкунандаи забон аз дигар ҳодисаҳои чамбиятӣ дар он аст, ки танҳо забон қобилияти пурра дарк карда ва ифода намудаи шуури чамбиятро доранд.

Чунон ки мебинем, шуури чамбиятӣ инъикоси бевосита ва дурусти ҳаёти материалии чамбият будааст ва дарку ифодаи он танҳо ба воситаи забон (забони чамбиятӣ) имконпазир аст.

Баъзе элементҳои шуури чамбиятӣ (аз қабилӣ ҷаҳонбинии сиёсӣ, юридикӣ, динӣ, философӣ) ба настройка дохил мешаванд, баъзеашон (масалан, илмҳои табиӣ, техника) ба настройка дохил намешаванд, вале ин ба инкишоф, инъикос ва ифодаи шуури чамбиятӣ будани забон ҳалал намерасонад.

Забон маҳсули чамбияти одамон аст, вай барои чамбияти одамон хизмати бевосита мекунад. Психология шуурро яке аз ҳосиятҳои олиии майна медонад, ки он танҳо ба инсон хос буда, бо забон алоқа дорад. Вай ҳақиқатро дарк ва чамбаст карда метавонад. Забон ҳамчун ҳодисаи чамбиятӣ бо ҳамин хусусиятҳои аз ҳодисаҳои дигари чамбиятӣ фарқ мекунад. Ба сабаби характери умумичамбиятӣ доштани забон, тафаккур ҳам хусусияти умумичамбиятӣ мегирад. Забон яке аз шартҳои асосии мавҷудияти чамбият аст. Забон хусусиятҳои аломатии худро муддатҳои зиёд нигоҳ доштааст ва он яке аз воситаҳои асосию аввалини мавҷудияти чамбият мебошад. Ин масъаларо дар забоншиносии ғарб ба тарзҳои гуногун маънидод мекунад.

Чунон ки пеш гуфта будем, ин масъаларо дар мактабҳои забоншиносии ғарб ба таври дигар эзоҳ медиҳанд. Масалан, Гумболд гуфта буд: Забон чун тасвири ҳақиқати реалӣ, ки шуури одамонро ба шакл дарорад, ба вучуд омадааст. Шогирдону тарафдорони ӯ (неогумболдчиён), ҳатто гуногунии забонҳоро сабаби гуногунии дин меноманд.

Ин ақида аз нуқтаи назари марксистӣ нодуруст аст, зеро забон маҳсули ғояҳои динӣ - иқтисодӣ набуда, балки воситаи ифодаи фикр бетафовут барои ҳама мебошад.

Сохти чамбият ба забон ва инкишофи он бевосита таъсир мерасонад. Масалан, дар давраи феодализм ҳалқи ба як забон гап мезада ба гурӯҳҳои зиёд ҷудо мешавад ва онҳо забони ягонаи давлатӣ надоранд. Ин ҳодиса бешубҳа ба инкишофи забон таъсир мерасонад. Дар натиҷа дар як забон шеваю лаҳҷаҳои гуногуни аз ҳам то андозае фарқкунанда ба амал меояд. Ҳар гурӯҳ (шеваю лаҳҷаҳо) терминҳои аз гурӯҳи дигар фарқкунанда эҷод мекунад. Агар ин ҳолат муддати зиёд давом кунад, забони он гурӯҳҳо бештар фарқ кардан мегирад (масалан, дар мо забонҳои помирӣ, забонҳои Доғистон ҳамин процессро аз сар гузаронидаанд).

Баъзан дар натиҷаи муттаҳидшавии ҳалқҳо дар таркиби як давлат ва ё

миллат барои он миллат забони аз истеъмол баромадаи (мурдаи) он халқро зинда кардан мевоҳанд, ки дар натиҷа бисёр калимаҳои дар истеъмол буда аз истеъмол мебароянд, системаи забон тағйир меёбад. Масалан, забони ҳиндуи қадим дар Исроил. Ё худ пеш аз Революсия бисёр шева ва лаҳҷаҳои тоҷикон то дараҷае фарқ карда буд, аммо ба сабаби ташкил шудани давлати ягонаи миллии тоҷикон, забони ягонаи милли - давлатӣ ҷои худро гирифта тавонист. (Аз ҷумла мурда рафтани забонҳои эронӣ: суғдӣ, хоразмӣ...).

Хусусиятҳои надстройкаи (дин, маданият, ҳуқуқшиносӣ, сиёсат ва ғайра) ба тақдир забон таъсири манфӣ мерасонанд.

1. Масалан, дин аз ҳамин қабил ҳодисаҳо. Эътироф ва қабул намудани дин сабаби ба забон дохил шудани калимаву терминҳои зиёди хориҷӣ мегардад.

2. Дар сурати ба забон таъсир расонидани ҳодисаҳои надстройкаи ва онро ба асос гирифтани душманон роли нависандагони барҷастаи халқ қалон аст (масалан, забони тоҷикӣ аз Рӯдакӣ то Садриддин Айнӣ ва кашмақашҳои солҳои 20; забони русӣ дар солҳои аввали баъд аз революсия ва роли А.М.Горкий, В.В.Маяковский ва дигарон).

3. Инкишофи маданият ҳам дар забон калимаю терминҳои навро меоварад ва намояндагони он соҳа баъзан булҳавасона майли зиёдтар истеъмол намудани он калима ва ибораҳо доранд.

Бинобар он барои пурра нигоҳ доштани нормаҳои забони адабӣ, тарзи талаффузи калимаҳои забон, мактаб, радио, телевизор роли муҳим доранд. Зеро дар онҳо нормаҳои талаффуз, грамматика ва мавқеи истеъмоли калимаҳои забон хуб риоя карда мешавад.

Инкишофи маданият бо давлатҳои дигар алоқаро меафзояд. Дар натиҷа терминҳои интернасионалӣ зиёд мешаванд.

Ҷамъият забонро чун ҳодисаи ҷамъиятӣ эҷод менамояд, ба шакл мебарорад, ба нормаҳои истеъмоли он назорат мекунад ва онро чун робитаи байни одамон мустақкам мекунад. Баъзан одамони ҷудогона калимаҳои нодуруст месозанд, ки онҳо қабули умум намешаванд ва зуд аз забон мебароянд. Баъзан калимаҳо аз як забон ба забони дигар ба маънои нодуруст иқтибос шаванд ҳам, ба зудӣ дар истеъмол умумият пайдо мекунанд. (таклиф-даъват-таклиф. Таклиф ба маънои пешниҳод аст). Баъзан аз ибораи калима пайдо мешавад ва дар забон мустақкам ҷой мегирад.

Масалан, дар асри XVI дар Россия аз ибораи копейная денги -копейка пайдо шудааст. Аз ибораи **кӯху тал** - кӯтал...

Дар рӯзҳои мо терминологияи умумии байни миллатҳо инкишоф ёфта истодааст. Баъзе терминҳои андозаашон маҳдуд ба амал меоянд. Масалан, Ереванит - минерале, ки дар Арманистон пайдо шудааст, Анзоб - оби

минералӣ, Шоҳанбарӣ - оби минератӣ... Ҳамаи ин тағйиротҳо дар чамбияти мо дар таҳти назорати халқ мебошанд, зеро забон аз қабилӣ ходисаҳои чамбиятӣ буда, эҷодкор ва инкишофдиҳандаи он халқ мебошад.

Чихати ҷамбиятии забон пеш аз ҳама мубодилаи афкорро таъмин намудани он мебошад. Ҳар як воҳиди забони аз овоз то ҷумла дорои чихати табиӣ ба чамбиятӣ аст. Масалан, процесси ҳосил шудани овоз - чихати табиӣ он ва хусусияти шаклу маъно ҷудокунии овоз дар муомила чихати чамбиятии он мебошад.

Мавҷудияти қонуниятҳои муайяни тараққиёти забон ва сабабҳои берунии ба таърихи забон таъсиррасонанда дар назарияи забоншиносӣ муаммои инкишофи дохилӣ ва берунии забон ва инчунин муаммои зиддиятро ҷунманбаъ ва асоси тағйироти таърихии забон ба вуҷуд овард.

Дар забоншиносӣ доир ба қонунҳои тараққиёти дохилӣ ва берунии забон фикрҳои гуногун мавҷуд аст. Намояндагони ҷараёни ҷавонграмматикҳо ба қонуни дохилии тараққиёти забон қонунҳои фонетика ва анологияро дохил намуда буданд, Баъдтар қонуни дохилии тараққиёти забон гуфта тараққиёти таърихии забони ҷудогона ва ё гурӯҳи забонҳо дар давраи муайян ва дар қабатҳои гуногуни забон фаҳмида мешуд.

Қонуни берунии тараққиёти забонро Ф.Бопп ва Август Шлейхер бо қонунҳои биологияю физикӣ омехта карда буданд, ҷунки забонро *организм* меномиданд. Тарафдорони ҷараёни психологӣ, ки забонро *фаъолияти психикӣ* медонистанд, қонунҳои забонро бо психология як мешумориданд. Ҳодисаи бо қонунҳои мантиқ як шуморидани қонунҳои забон низ ба назар мерасад. Марр Н.Я. вобаста ба батосохт шуморидани забон дар қонуниятҳои забон зоҳир гардидани қонуниятҳои идеологияю иқтисодиро меид.

Ҳам қонунҳои дохилию ҳам қонунҳои берунии тараққиёти забон умумӣ ва хусусӣ мешаванд.

Ба қонунҳои умум он қонунҳои дохил мешаванд, ки дар аксари забонҳо ва тамоми қабатҳои забон мушоҳида мешаванд. Ба қонунҳои хусусӣ бошанд, он қонунҳои, ки ба забони ҷудогона ва ё гурӯҳи забонҳо ин ё он қабати забонӣ тааллуқ дорад, дохил мешавад.

Забон аз рӯи қонуни *дохияти* худ инкишоф меёбад, ки ба он инҳо мебарояд:

1. Ба ҳамаи забонҳои дунё тамоили абстраксиякунонии элементҳои структураи забон хос аст. Баробари тараққиёти забон як гурӯҳи калимаҳои, ки маънои конкретӣ доштанд, маънои абстрактӣ пайдо мекунанд, ё ки калимаҳои маънодор ба калимаҳои ёрирасон аз қабилӣ пешояндҳо, пасояндҳо, пайвандаҳо ва инчунин феълҳои ёридиҳанда мегузаранд. Ҷинсияти грамматикӣ дар забонҳои славянӣ дар аввалҳои пайдоиши худ асоси

мантиқии худро дошт, ҳоло бошад, пурра категорияи грамматикӣ гардидааст.

2. Майли фарқ кунонидан ва ё структураи забонӣ ва функсияҳои он низ ба бисёр забонҳо хос аст. Масалан, калимаро аз морфемаю чумла фарқ, кардан, чумлаҳоро ба соддаю мураккаб ва чумлаҳои мураккабро ба тобею пайваст ва пайвандакдору бепайвандак, ё ки ҳиссаҳои номии нутқро бо *исм, сифат, шумора ва ҷонишин* ҷудо намудан низ ба инкишофи забон таъсир мерасонад.

3. Майли муттаҳид намудани элементҳои забони низ ҷой дорад. Масалан, морфемаҳо якҷоя шуда калима созанд, калимаҳо бо ҳам алоқаманд гардида ибораю чумларо ташкил медиҳанд. Ё ки калимаҳои гуногунмаъною гуногунсохт ба гурӯҳ, ба ҳиссаи нутқ муттаҳид мешаванд. Ҳамин ҳолатро дар муттаҳид шудани забони қабилаҳо ва ба вучуд омадани забони халқият ва аз охирон ба амал омадани забони миллат ҳам мушоҳида кардан мумкин аст.

4. Бой гардидан ва мутаҳидшавӣ ба аксари забонҳо хос аст. Дар ин ҷо танҳо овозҳо истисно шуданаш мумкин аст. Таркиби луғавӣ ҳамеша бой мегардад, қолабҳои нав ба нави *калимасозӣ* пайдо мешаванд, структураҳои синтаксиси ҳам мукамал ва мураккаб мешаванд. Баъзан акси ин ҳодиса ҳам мушоҳида мешавад. Масалан, барҳам хӯрдани падежу ҷинсияти грамматикӣ дар забони тоҷикӣ.

5. Дар ҳамаи замонҳо ва давраҳо аз рӯи *аналогия* тағйир ёфтани калимаҳо ва дигар воҳидҳои забонӣ мушоҳида мешавад. Масалан, калимаҳои *прилунится* ва *приокеанится* аз рӯи аналогияи калимаи *приземлиться* сохта шудаанд.

6. Ҳаминро ҳам гуфтан лозим аст, ки ҳамаи қонунҳои дохилии тараққиёти забон ба қонуни берунии он алоқаманданд, вале дар асоси материали забонӣ ба амал меоянд.

Пас маълум мешавад, ки қонунҳои дохилӣ ва берунии тараққиёти забон бо ҳам алоқаи наздик доранд, ба якдигар таъсир мерасонанд.

Ба қонуни берунӣ ва ё сабабҳои берунии тараққиёти забон инҳо дохил мешаванд:

1. *Структураи иҷтимоии ҷамъият.* Тағйири структураи иҷтимоии ҷамъият ба забон таъсири калон мерасонад. Инро дар вақти тағйиротҳои революсионӣ ба ҳубӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Синфҳои ғолиб таъсири худро, хусусан дар соҳаи лексика, зиёд мекунанд.

2. *Таркиби этникии аҳолии мамлакат.* Агар таркиби аҳолии мамлакат гуногун набошад, таъсири калимаҳо ва системаҳои дигар камтар мушоҳида мешавад.

3. *Шакли умумияти таърихии одамон* - қабила, халқият ва ё миллат. Дар ҳолати аз як шакл ба дигар шакл гузаштан, забон ба тағйироти калон

дучор мешавад.

4. *Истеҳсолоту техника, олот* ва истифодаи он дар *табиат*. Ҳамаи инҳо ба таркиби луғавӣ семантикаи ибора, терминҳо ва калимасозӣ ва нисбатан номаълумтар ба синтаксис таъсир мерасонад.

5. *Илм*. Тараққиёт ва инкишофи илм, аз худ намудани ҳаёт ва забон, ислоҳҳои он ва ҳатто ба синтаксису семантика таъсир мерасонад.

6. *Адабиёти бадеӣ*. Таъсири адабиёти бадеӣ ба забон ниҳоят бузург аст ва инро ҳамма эътироф мекунад. Бесабаб нест, ки нависандагони бузург асосгузори забони адабӣ ҳам шуморида мешаванд. Ба ин А.С.Пушкин ва С.Айниро мисол гирифтани мумкин аст.

7. *Давлат* ва махсусан идораҳои он аз қабилӣ мактаб, суд ва ғайра дар инкишофи забон низ ҳисса мегузоранд.

8. *Идеология* ва махсусан *дин*. Таъсири ин дар бисёр калимаҳои забонҳои хитой, японӣ, бенгӣ ва ҳинду калон аст. Дар семантикаи бисёр калимаҳо дин дида мешавад.

9. *Иртибот*, яъне робитаи халқҳо. Ин таъсир низ дар инкишофи забон роли муҳим мебозад.

10. *Фаъолияти шуур ва тафаккури одамон ва ҷамъият*. Чӣ андоза таъсир доштани инҳо ба ҳама маълум аст.

Азбаски забон ҳамчун структураи забонӣ, нормаи забонӣ ва фаъолияти нутқ вучуд дорад, сабаби тағйири забониро дар зиддият ва ба ҳам таъсирасонии забону норма ва нормаву фаъолияти нутқ чустуҷӯ кардан лозим аст. Азбаски нормаи забонҳо ҳодисаи иҷтимоиву фаъолияти нутқ бо фаъолияти дарккунии гӯяндагон алоқаи зич дорад, сабаби тағйири забонро инчунин дар алоқаи байни забону ҷамъият ва забону фаъолияти дарккунии одамон чустан лозим. меояд.

Методология ҳамчун таълимот дар бораи методи илмӣ умуман ва методҳои илмҳои ҷудогона дар назария ва амалияи ҳар як илм ва аз ҷумла *забоншиносӣ*, аҳамияти бағоят калон дорад.

Инкишофи илмҳои гуногун, пайдоиши илмҳои нав ба нав, тараққиҳои номунтазами илму техника, пайдоиши илмҳои муштарак талаб намудаанд, ки метод ва ё роҳ, инчунин тарзу усулҳои тадқиқи илмҳо ҳаматарафа омӯхта муайян карда шаванд. Зиёд гардидани шавқу рағбат ба метод ва тарзу усулҳои тадқиқи илм аз он сабаб ҳам сар зад, ки доираи мутахассисон зиёд шуда истодааст. Ҷамоаҳои калони илмӣ ба амал омада истодаанд. Ҳамаи зарурати автоматикунонидани меҳнати фикриро талаб мекунад. Ҳоло баробари муҳим будани натиҷаи корҳои илмӣ роҳу усулҳои ба даст даровардани он низ аҳамияти калон пайдо карда истодааст.

Ҳар як илм дорой методҳои худ мебошад ва кӯшиш мекунад, ки бо

роҳу усулҳои осон ва оддӣ натиҷаҳои хуб ба даст дарорад. Пас дар аз худ кардан ва натиҷаҳои дилхоҳ ба даст даровардани ҳар як илм метод роли бағоят қалон мебозидааст.

Метод мақсади ягонаи илм набуда, вай танҳо воситаи дарккунии объект, тарафҳои ҷудогонаи он ва инчунин вазифаи он мебошад. *Дарккунӣ* ин наздикшавии тафаккур бо объект, табиатро дониستاني инсон ва инчунин дониستاني қонуниятҳои тараққиёти ҷамъият ва ҳуди *тафаккур* мебошад.

Роҳҳои дарккунӣ ва методҳои лингвистикӣ. Аз рӯи назарияи идрок метод ин тарзу усул ва роҳҳои доништан ва ё омӯхтани ҳақиқати объективӣ, дарк намудани табиат, ҷамъият ва тафаккур аст. Методи диалектикий дарккунӣ инъикоси диалектикий ҳуди табиат мебошад.

Методҳои ҷудогонаи тадқиқот дар ҷараёни инкишофи илм ба амал меоянд ва аниқ мегарданд ва он ба маҷмӯи донишҳои ҷамъшуда вобаста мебошад. Донишҳои ҳосилшуда барои ба даст даровардани донишҳои нав ба нав ёрӣ мерасонад ва чун метод хизмат мекунад. Масалан, чор амали арифметикӣ оддӣ барои ҳалли масъалаҳои мураккаби математикӣ восита гардиданд. Ё ки ҳамроҳи сунъии замин кашфиёти нодири илм буд, ҳоло бошад, ҳамчун воситаи тадқиқот истифода шуда истодааст.

Тарзу усулҳои дарккунии *умумӣ* ва *хусусӣ* мешавад. Методи фалсафӣ хусусияти умумӣ дорад ва методология он ба принсипҳои методи дарккунӣ, ки ба ин ё он системаи фалсафӣ хос аст, вобаста мебошад.

Методология ин конкретонидани методи фалсафии дарккунӣ мебошад, ки дар ин ё он соҳаи илми ҷудогона ба амал, усулу методҳои ҷамъбастанкунии ҳудро пайдо кардааст.

Методи фалсафӣ ё ки методи дарккунӣ таълимотест, дар бораи қонунҳои умумии табиат, ҷамъият ва тафаккур.

Методи диалектикӣ эътироф мекунад, ки табиат материалӣ мебошад, материя яқум ва шуур дуҷум мебошад. Ҳастӣ, табиат омӯхташаванда мебошад. Ҳодисаи ҳақиқати объективӣ бо ҳамдигар алоқаманд буда, ба ҳам таъсир мерасонанд. Онҳо дар ҳаракат ва тараққиёт мебошанд ва ин тараққиёт ба сабаби зиддияти байниҳамдигарӣ ба амал меоянд.

Принсипҳои методологияи умумӣ дар натиҷаи ҳулосабарории илмҳои гуногун ба вуҷуд омадааст. Аз ин рӯ, методи диалектикӣ -материалистии дарккунӣ, ягонагии ҳамаи илмҳо, ҳамаи тадқиқотхоро, ки ба методи диалектикӣ таъсир мекунад, ифода менамояд.

Ҳар як илм методҳои тадқиқотии ҳудро дорад ва ин методҳо ба воситаи методи умумилмӣ бо методҳои фалсафӣ ва мантикӣ муносибат пайдо мекунад. Ба методҳои умумилмӣ методҳои математикӣ, физикӣ, биологӣ, филологӣ дохил мешаванд. Методҳои лингвистӣ бо ҳамаи ин методҳо

муносибат дорад. Методҳои филологӣ аз ин методҳо бо он фарқ мекунад, ки дар он таҷрибаи *дастгоҳи* инструменталӣ қариб гузаронида намешавад, Филолог дар асоси матн таҷриба мегузаронад, дар асоси қолабҳои моделҳо *назария* мебарорад.

Ба тариқи муқоисавӣ - таърихӣ маънидод кардани далелҳои конкретӣ барои тадқиқотҳои таърихиву филологӣ ниҳоят муҳим мебошад.

Умумияти методҳои ҳамаи илмҳо эътироф намудани он аст, ки дарккунии илмӣ ин чараён аст, аз ин ҷиҳат қонуну қоидаҳои тадқиқот мавҷудияти дараҷаҳои гуногун дар дарккунӣ ба эътибор мегирад.

Чараёни дарккунии илмӣ. Дарккунӣ ҳамчун чараён 3 марҳаларо дар бар мегирад:

1. *Тадқиқот* (даделҳо ва ё алоқамандии онҳо);
2. *Ба система* даровардан, шарҳу эзоҳ ва исбот;
3. *Баён кардан*, тасвир;

Дар процесси эҷоди илмӣ масъалагузори ба пешниҳоди фаразҳо ниҳоят мумкин буда, бояд асосҳои назариявӣ амалӣ дошта бошад. Воситаи умумилмӣ тадқиқот мушоҳида, *таҷриба* ва *намунасозӣ* мебошад.

Мушоҳида. Мушоҳида яке аз воситаҳои маълум ва табиӣ тадқиқоти илмӣ мебошад. Ҳар як тадқиқотчи ин ё он ҳодисаи забонро мушоҳида мекунад ва чизҳои лозимаро ба қайд мегирад.

Қонун ва техникаи аз матн ва ё нутқ ин ё он далели забонро чудо намуда, ба мавзӯи омӯзиш дохил намуда, мушоҳидаи лингвистӣ меғунд. Қонуни мушоҳида талаб мекунад, ки предмети мушоҳида аниқ карда шавад, атоматҳои он нишон дода шавад. Натиҷаи мушоҳида бо формулаҳо, нақшаҳо, таблицаҳо ва ё хаттӣ ба қайд гирифта мешавад. Мушоҳидакунанда бояд дониши хуб дошта бошад, ба вай ҳисси забонӣ хос бошад.

Мушоҳида қисми таркибии ҳама гуна фаъолияти илмӣ буда, вай ҷузъи зарурии ҳар як методи *лингвистӣ* мебошад. Ҷиҳати хуби мушоҳида он аст, ки вай ин ё он ҳодисаи забонро дар шакли табиӣ бо ёрии органҳои ҳиссиёт ва ё мағзи сар ба қайд мегирад ва бо ин аз таҷриба фарқ мекунад,

Таҷриба - эксперимент. Таҷриба ин озмоиши илмӣ аст, ки ба воситаи он ҳодисаи омӯхтанашавандаи забонӣ ҳар дафъа дар шароити муайян ба ҳисоб шрифта мешавад. Эксперимент яке аз воситаҳои дарккунӣ дар илми ҳозира мебошад ва намудҳои зерин дорад: *лабораторӣ*, *ичтимоӣ* ва *фикрӣ*.

Таҷрибаи *лабораторӣ*, бештар ва асосан ба илмҳои табиӣ хос буда, ба қисмати фонетикӣ ва тарҷумаи мошинии лингвистика низ тааллуқ дорад. Мутаасифона, таъмини техникӣ ва корҳои лингвистии автоматикунонидашуда ҳоло ба дараҷаи бояду шояд ба роҳ монда нашудааст. Бинобар он ҳоло ҳам таҷрибаи маъмули лингвистӣ бо картатекаҳо

гузаронида мешавад. Инро ҳам дар муайян намудани баъзе ходисаҳои фонетикӣ ва ҳам дар тарҷумаи мошинӣ мушоҳида мекунем.

Карточкаҳои зиёди аз рӯи мақсад ба система даровардашуда картатекаи лингвистиро ташкил медиҳанд ва онҳоро дастгоҳи маълумтарини лингвистӣ гуфтан мумкин аст. Материали забоние, ки аз луғатҳо ва ё маълумотномаҳои грамматикӣ навишта шудаанд ба хотири мошина дохил карда шудаанд, базаи таҷрибаи лингвистӣ номида мешавад.

Таҷрибаи *ичтимой* озмоиши илмӣ дар фаъолияти ҷамъиятӣ буда, барои саҳеҳ ва муайян намудани ин ё он *гипотеза* дар шороити муайян гузаронида мешавад. Намудҳои асосии ин таҷрибаҳои иқтисодӣ - асосан истехсолӣ, педагогӣ, иҷтимоӣ, психологӣ, ҳуқуқӣ ва сосиологӣ мешавад. Лингвистика дар таҷрибаи педагогӣ ва сосиологӣ иштирок карда метавонад. Баробари тараққиёти ҷамъият роли таҷрибаи лингвистикаи иҷтимоӣ васеъ мешавад.

Ҳаминро бояд қайд кард, ки агар натиҷаҳои бо роҳи мушоҳида, таҷриба ва намунасозӣ ба даст даромада ҷарҳу эзоҳи интерпритасия худро наёбанд, дарки илми пурра шуморида намешавад ва инчунин аҳамияти ғоиданокии ин ё он метод ва ё тарзу усул ҳам номаълум мемонад. Ҷарҳу эзоҳ гуфта бо қонуну қоидаҳои назарияи мавҷуда муқоиса кардани натиҷаҳои ба даст даровардашударо мегӯянд. Натиҷаҳо назарияи мавҷударо пурра карданашон мумкин аст, агар натиҷаҳо ва мундариҷаи онҳо ба қолаби назарияи мавҷуда нағунҷад, назарияи нав ба амал оварда мешавад. Албатта, ин гуна кашфиётҳо дар асоси материали фаровони нав ба вучуд омада метавонанд. Пас, интерпритасия баҳодихӣ ба *донши* мебошад. Таснифи методҳои асосии лингвистӣ. Яке аз проблемаҳои методологияи лингвистӣ таснифи метод ва тарзу усулҳои (приём) лингвистӣ, кор карда баромадани методикаи таҳлилҳои лингвистӣ ва инчунин масъалаҳои татбиқи тарзу усулҳои лингвистӣ ва методҳои муштарак вазифа мебошад.

Азбаски вазифаи асосии забоншиносӣ омӯзиши забонҳои конкретист, таснифи методҳои лингвистӣ ҳам вобаста ба объекти омӯзиш муайян карда мешавад.

Забоншиносӣ низ ба мисли илмҳои дигар мачмӯи илмҳои лингвистиро дар бар мегирад, ки ҷиҳатҳои гуногуни система ва нормаи забон ва инчунин инкишофи вазифадории онҳоро тадқиқ мекунад.

Кӯшиши олимоне, ки барои тадқиқоти лингвистӣ методи ягона (универсалӣ) сохтанд, ба мисли олимоне, ки методи философия, аниқтараш методи диалектикаи материалистиро методи махсуси лингвистӣ гуфта мачмӯи аспектҳо ва методҳои илмӣ-тадқиқотиро меноманд, ки мумкин аст қонуну қоидаҳои умумӣ дошта бошад ва ё бо методикаи тадқиқот ва роҳҳои тасвир фарқ кунад.

Тарзу усул ва методҳои лингвистиро вобаста ба мактабҳо ва ё ҷиҳатҳои гуногуни забон тасниф кардан мумкин аст. Ҳамаи воҳидҳои забон бо як тарзу усул ва ё роҳ тадқиқ карда намешавад: Дар тадқиқи овозҳои забон аз аппаратҳои махсус ва ё аз приёмиҳои оппозициониву мавқеъгӣ истифода баранд, дар омӯзиши синтаксис аз приёмиҳои гуногуни синтаксисӣ ба мисли мантиқӣ-грамматикӣ, таҷзияи актуалӣ, трансформаторӣ ва ғайра истифода мебаранд.

Ба методҳои асосии лингвистӣ методҳои тасвирӣ, муқоисавӣ ва нормативӣ-услубӣ дохил мешаванд. Ин методҳо вобаста ба ҷараёнҳои забоншиносӣ, вобаста ба қисматҳои забоншиносӣ бо тарзу роҳҳои гуногун, инчунин бо методикаю приёмиҳои гуногун истифода мешаванд.

Ҳар яке аз ин методҳо функцияву вазифаҳои худро доранд ва тарзу тариқи истифода ва қор фармудани онҳо ҳам як хел нест.

Ин метод яке аз қўхнатарин ва баробари он ҳозиразамони лингвистӣ мебошад. Грамматикаҳои қадимаи хитой, ҳиндӣ ва юнонӣ дар асоси ҳамин метод васеъ истифода мебаранд. Системаи усул ва ё тарзҳои тадқиқоте, ки ин ва ё он ҳодисаи ҳозираи забонро муайян мекунад, методи тасвирӣ меноманд. Ин метод дар омӯзиши забон роли бағоят калон мебозад.

Одатан объекти омӯзиш гуногун ва васеъ мешавад. Вобаста ба мавзӯи тадқиқ қалима ва ё ҷумлаҳои ҷудогона аз матн ҷудо карда мешавад. Ин қадами якуми тадқиқот аст. Он қалима ва ё ҷумлаҳо мувофиқи мавзӯъ тасниф карда мешаванд, зеро ҳам қалима ва ҳам ҷумларо аз ҷандин ҷиҳат омӯхтан мумкин аст, ки ин қадами дуюми тадқиқот мебошад. Дарачаи сеюми тадқиқ талаб мекунад, ки материали ҷудо карда шуда таҳлил карда шавад. Ду нав таҳлил шуданаш мумкин аст: категориявӣ ва дискретӣ. Дар таҳлили категориявӣ воҳидҳои ҷудошуда ба гурӯҳҳо муттаҳид карда мешавад. Онҳо бо як дорой як категория бошанд. Масалан, суффиксҳои - ҷӣ, -гар, - бон, -вар, -гор, -ор, қалимаҳои гуногун месозанд, вале ба як гурӯҳ дохил мешаванд, зеро ҳамаи онҳо исми шахс месозад ва бо ҳамин хусусияти худ ба як гурӯҳ дохил мешаванд. Дар таҳлили дискретӣ бошанд баракс воҳиди структурӣ ба гурӯҳ ва гурӯҳҳои майдатарин ҷудо карда мешавад. Масалан, ҷумлаҳои соддаи яктаркиба ба ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншахс, умумишахс, номуайяншахс, бешахс ва унвонӣ ҷудо карда мешаванд ва ҳар як намуд ҷӣ гуна хусусиятҳои ҷудогона дорад ва ҷӣ гуна аломатҳои фарқнок дорад, нишон медиҳанд.

Намудҳои асосии роҳҳои методи тасвирӣ. Методика ва роҳҳои методи тасвири ниҳоят гуногун ва зиддиятнок буда, ифодашавии онҳо низ гуногун аст. Аз ин сабаб на фақат нишон додани роҳҳои гуногуни методи тасвирӣ,

балки муқаррар кардани намудҳои он низ муҳим аст. Методҳои таҳлили лингвистӣ дар асосҳои гуногун тасниф карда мешавад: аз рӯи воситаҳои баён методи тасвирӣ ба шаклию ғайришаклӣ, математикию ғайриматематикӣ ва аз рӯи таносуби байни воҳиди забону воҳиди таҳлил структурию математикӣ мешавад. Дар вақти маънидоди натиҷаҳои ба даст даромада ин ду намуди тасниф ҳамдигарро мебуранд.

Умуман, ҳама роҳҳо ва методикаи методи тасвириро ба ду намуди асосӣ - шарҳи маънидоди дохилӣ ва берунӣ ҷудо кардан мумкин аст.

Шарҳи маънидоди берунӣ. Факти забон ҳамчун хосияти системаи забон ва ё хосияти ҳодиса ё предмете, ки бо ин факти забонӣ ифода шудааст, зоҳир шуда метавонад. Тадқиқи вазифаҳои воҳидҳои забон шарҳи маънидоди онҳоро ба вучуд меорад. Шарҳи ишондоди берунӣ низ воҳидҳои забонро меомӯзад. Шарҳи маънидоди берунӣ ба ду намуд ҷудо мешавад:

1. Маънидоди воҳидҳои забон аз рӯи муносибати онҳо ба ҳодисаҳои ғайризабонӣ, аз қабилӣ роҳҳои сосолиогӣ, маитикӣ-психологӣ ва артикулясионӣ-акустикӣ.

2. Маънидоди воҳидҳои забон аз рӯи муносибаташон бо воҳидҳои дигари забон. Ин роҳҳо барои қабати тадқиқшаванда берунӣ шуморида мешавад, вале онҳо аз ҳудуди структураи забон намебароянд. Ба ин пеш аз қама шарҳи маънидоди байнисатҳӣ (межуровный) ва методикаи дистрибутивӣ дохил мешаванд, ки хусусиятҳои воҳиди омӯхташавандаро бо ёрии воситаҳои дигар кушода медиҳанд.

Роҳҳои сосолиогӣ. Роҳҳои сосолиогӣ дар ҳолати аз ҷиҳати нормативӣ-услубӣ ва таърихӣ омӯхтани забон хеле қулай бошад ҳам, дар тадқиқи тасвири забон ва махсусан омӯзиши таркиби луғавӣ истифода мебаранд. Роҳи маъмултарин дар омӯзиши сосолиогии калима ин усули «калима ва ашё», усули гурӯҳи тематикӣ, географияи лингвистӣ ва роҳи нормативӣ-услубӣ мебошад.

Роҳи омӯзиши «калима ва ашё» дар омӯзиш ва тасвири лексикаи забон, тадқиқиотҳои энциклопедӣ ва ё луғатҳои тафсири ба кор бурда мешавад. Ҳоло луғатҳои энциклопедӣ бо ҳамин услуб дода мешаванд. Хусусияти ин навъи тадқиқ он аст, ки маънои калима вобаста ба ашё ва мафҳум, ки калима онро ифода кардааст, омӯхта мешавад.

Хусусияти омӯзиши тарзи гурӯҳи тематикӣ он аст, ки дар асоси ин ё он нисбияти предметӣ-тематикӣ гурӯҳи капимаҳо интихоб карда шуда, махсус омӯхта мешаванд. Бо ин роҳ аксар лексикаи истиқоматӣ ва соҳтмони маҳалҳои аҳолинишин, ҳавзу дарехо омӯхта мешаванд. Вақтҳои охир лексикаи терминологӣ низ ба ҳамин роҳ омӯхта мешавад, Омӯзиши тарзи географияи лингвистӣ дар соҳаи таркиби луғавӣ аз он иборат аст, ки

калимаҳо аз рӯи худуди паҳншавиашон ва ё равшан намудани худудҳои диалективу забонӣ тадқиқ карда мешаванд. Аз рӯи натиҷаҳои он харитаҳои лексикӣ тартиб дода мешаванд. Натиҷаҳои ба даст даровардашуда аз ҷиҳати таърихӣ ва иқтисодӣ-сиёсӣ шарҳу эзоҳ дода мешаванд.

Роҳи нормативӣ-услубӣ дар тартиб додани луғатҳои тасвирӣ ва характеристикаи услубии калимаҳои ин ё он асар ва ё «нависанда ба қор бурда мешавад. Услубҳои нисбатан маъмули мушоҳидашаванда, ки ба характеристикаи иҷтимоӣ ишора мекунад, инҳо аст: китобатӣ, гуфтугӯӣ, халқӣ, маҳаллӣ, жаргон, соҳагӣ, таърихӣ ё ки кӯҳнашуда ва бегона (хориҷии умуминашуда).

Дар байни усулҳои мантиқии таҳлили лингвистӣ роҳҳои инвариантӣ-метаязикӣ (забоне, ки дар бораи мундариҷа ва ифодаи забони дигар маълумот медиҳад) ва вариантӣ забониро фарқ мекунанд, ки дар таърихи забоншиносӣ онҳоро чун роҳҳои мантиқӣ ва психологӣ таҳлили забонӣ ба ҳисоб гирифтаанд.

Роҳҳои мантиқии инвариантӣ-метаязикӣ таҳлили забон бо роҳи дедуктивии дарккунӣ асос карда шудааст, аз ин рӯ, воҳидҳои конкретии забон чун амалӣ гардидани қолабҳои абстрактии забон доништа мешавад. Дар ин, нави омӯзиш маъноҳои забонӣ чун ҳодисаи мантиқӣ-мафҳумӣ фаҳмида мешавад, бинобар он предмети тадқиқ на воҳиди ҳуди забон, балки аломатҳои ҳуди он доништа мешавад. Дар вақти бо ин роҳ омӯхтан аксар воҳидҳои конкретии забонро бо структураи мантиқӣ-тематикӣ матн як мешуморанд. Ин тарзи омӯзиши таҳлилӣ лингвистӣ аз тарафи мантиқшиносони франсуз, аз ҷумла Пор-Роял ба шакл дароварда шуда буд.

Дар усули мантиқии вариантӣ-забонӣ таҳлил гуногунии воҳидҳои забонӣ ва ҳуди забонҳо ба эътибор гирифта мешавад, бинобар он хосияти умумимантиқии онҳо хеле гуногун ва зиддиятнок намоён мегардад. Аз ин ҷиҳат предмети омӯзиш воҳиди конкретии забон ва вазифаҳои онҳо ва инчунин алоқаи онҳо на танҳо бо шаклҳои мантиқ, балки бо маъноӣ ва категорияҳои дигар мебошад. Ин тарзи таҳлил бештар ба типҳои гуногуни маъноӣ забонӣ, категорияи он ва алоқаи он бо матн истифода карда мешавад. Масалан, дар омӯзиши маъноии структураи ҷумла тарзи мантиқӣ-морфологӣ ва актуалӣ-синтагматикӣ таҳлили ҷумла васеъ истифода мешавад.

Усули мантиқӣ-морфологӣ таҳлили ҷумла онро ба асос мегирад, ки ҳелҳои ҷумла бо шаклҳои мантиқии фикр мувофиқат мекунанд. Шакли мантиқии фикр асоси субъективӣю предикативӣю ҷумларо нишон медиҳад, ки он бо сараъзоҳои ҷумла - мубтадову хабар аксар мувофиқат мекунад ва бо ёри аъзоҳои пайрав - ҳол, пурқунанда ва муайянқунанда пурра мегардад. Беҳуда нест, ки онҳоро - аъзоҳои ҷумларо категорияҳои мантиқӣ-грамматикӣ

меноманд ва дар аксари забонҳои дунё мушоҳида мешаванд. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки байни тарафҳои мантиқӣ-грамматикӣ ва морфологӣ-синтаксисии ҷумла, байни мундариҷа ва шакли онҳо мутобиқати пурра мушоҳида намешавад. Аз ин ҷиҳат ҳам субъекту мубтадо ва предикату хабар на ҳамеша бо ҳам мувофиқат мекунад. Масадан, дар ҷумлаи «Қарор аз тарафи котиб навишта шуд» мубтадову субъект тамоман аз ҳамдигар фарқ мекунад, зеро «қарор» мубтадо бошад, «аз тарафи котиб», ки ба вазифаи пурқунандаи бавосита омадааст, субъекти мантиқӣ мебошад. Вале дар ҷумлаи «Талабагон мехонанд» ин гуна мувофиқат байни мубтадову субъект дида мешавад.

Ҳоло дар забоншиносии дунё ва аз ҷумла мамлақати мо ҷумларо на танҳо аз ҷиҳати грамматикӣ, батки аз ҷиҳати мақсаднокӣ низ таҳлил мекунад. Аз рӯи ин таҳлил аксари ҷумлаҳои ба ду қисмат - тема ва рема ҷудо мекунад. Дар қисмати тема он калимаҳо чун мегиранд, ки аз ҷиҳати ифодаи маъно ба хонандаву шунаванда маълуманд ва танҳо барои ифодаи маънои нав, ки дар қисмати рема ифода мегардад, ёрӣ мерасонанд. Мақсади ғўянда дар қисмати рема ифода мегардад ва он аксар дар охири ҷумла ҷой мегирад. Ин таҳлилро дар забоншиносӣ таҷзияи актуалӣ мегўянд, ки ба номи забоншиносӣ чех Матезиус саҳт вобаста мебошад. Ин намуди таҳлили ҷумла ба усули мантиқӣ-психологӣ мувофиқат мекунад. Ду аспекти омўзиши забон: аспекти антропофонӣ вобаста ба органҳои нутқ бо хусусиятҳои анатомӣ ва физиологӣ муносибат доштани забон - бо техникаву аппаратураи зиёди ҳозирзамон дар курси «Психоллингвистика» васеъ истифода шудани он. Мушоҳидаи схемаи ахборот (речевое сообщение) дар вақти тадқиқи **спецификаи** микролингвистика.

4. Аҳамиятш муҳим доштани системаи к о д дар омўхташ забон.

5. Муносибати бевосита доштани соҳибони забон бо метоллингвистика - протсессии байни интиқолдиҳанда - предачик ва қабулқунанда - приёмник.

Аз солҳои сиюм сар карда аксари илмхр бисес тез тараққи мекунад. Илми забоншиносӣ ҳам аз ҷиҳати назариявӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ инкишоф меёбад. Муносибати забоншиносӣ бо мактабу ҷараёнҳои гуногун инкишоф меёбад, предмет ва методҳои нави тадқиқоти пайдо мешаванд. Дар ин давра ба масъалаҳои этнолингвистика ва психоллингвистика диққати махсус додан гирифтанд. Ғайр аз ин ҷараёни менталингвистика ҷараёне, ки ба омўзиши алоқии байни забону тафаккур ва семантикаи забон

сару кор дорад, инкишоф меёбад, ҳудуди забоншиносии мантиқӣ грамматикӣ, мантиқӣ - математикӣ низ муайян карда мешавад.

Забоншиносии ҳозира илми тараққӣ карда буда, мактабу чараёнҳои гуногун, проблема ва методҳои гуногунро дар бар мегирад Масъалаву проблемаҳои гуногуне, ки ҷамъияти ҳозира дар назди ӯ забон мегузорад, танҳо дар якҷоягии ҳамаи ин мактабу чараёнҳо ҳал кардан мумкин аст.

Яке аз чараёнҳои ҳозира баҳснок дар илми забоншиносӣ **с т р у к т у р а л и з м** мебошад.

Ҳоло бо мақсад ва мундариҷаи ин чараён шинос мешавем. Хусусияти забон факт ва материалҳои забонро аз ҷиҳати психологӣ Штейнтал, Вунт, физиолог Дарвин, Павлов, иҷтимоӣ Марр ва эстебеки Кроче, Фосслез дида мебаромаданд ва онҳо забонро ба ҳодисаҳои психологӣ, табиат, иҷтимоӣ ва эстетикӣ дохил намудаанд. Структуралистҳо мегӯянд, ки лингвистика илми мустақил аст, чунки объекти ҷудоғона дорад, ки он забон аст. Забон ҳодисаи ҷудоғона буда, чун воситаи алоқа ва таъсиррасон аз рӯи қоидаи дохилии худ тараққӣ ва инкишоф меёбад. Аммо структуралистҳо дар ин ақида устувор наистодаанд, чунки Соссюр забоншиносиро пурра ба илми семиология ва ӯ семиотика дохил мекунад муносибати забоншиносӣ бо семиология ва ӯ семиотика будани онро раъд мекунад. Ӯ ки структурализм семиологияро қисми психологияи иҷтимоӣ ҷамъиятӣ мешуморад. Структуралпетҳо забонсо ба мантиқ, Ӯ махсусан математика надик менамуданд.

Чӣ хеле ки дида баромадем, **с е м и о т и к а** илм дар бораи назарияи аломатҳо буда барои ифодаи фикру маъно хизмат кунанд ҳам кодҳо, аломатҳои шартӣ ӯ символӣ дар телеграф сигналҳои ҳавой - баҳрӣ. Аломатҳои географии харитаҳо, аломатҳои техникаи дастии кару гунгҳо **г ў ё з а б о н** барои он объекти асосӣ аст, вале забон он функсияе, ки дар лингвистика дорад, ин ҷо адо намекунад, бинобар он объекти асоси шуда наметавонад, ман дар ҳамин ҷо хатои структуралистҳою

Лингвистикаи д е с к р и п т и в и

Асоси лингвистика дескриптиви забоншинос, этнограф ва антропологи америкоӣ Фрауц Боас 1956-1942 мебошад ва Блумфилд мебошад.

Блумфилд дар яке аз асарҳои аввалини худаш "Муқаддимаи омӯшиши забон" ба "Психологияи халқҳо" - и В. Вундт таъя

намуда бошад, вале аз соли 1346 Блумфелд ба принципҳои бихеворизм омӯзиши одобу ахлоқи одамон таъҷибовар ва ин ақида дар асари машҳури ӯ "З а б о н" 1333 тасвир ёфтааст.

Ӯ ба муқобили психологизм дар забоншиносӣ баромада, забонро тамоман аз шуур ҷудо мекунад ва онро ҳамчун системаи сигналҳои рафтору одоби одамонро муайянкунанда мефаҳмад.

Забоншиносон ва психологҳои америкоӣ фаъолияти нутқро ҳамчун одоби шифоӣ - даҳонакӣ, ҳамчун таассуроти гӯянда ба ин ё он шароит ситӯатсия мефаҳманд.

Забон системаи сигналҳоест, ки алоқаи беруни ва дохили дорад ва аз ин рӯ, забоншиносии ба м е т а л и н г в и с т и к а долингвистика ва м и к р о л и н г в и с т и к а , лингвистика ҷудо мешавад.

Металингвистика шоян забоншиносе, ки ҷиҳати маъноии забонро дар алоқамандӣ бо тафаккур ва ҳаёти ҷамъиятии соҳибони он меомӯзад, бинобар он вай чунин илмҳоро этнолингвистика, психоллингвистика, сотсиоллингвистика, менталингвистика, фонетика ки хусусиятҳои акустикӣ ва артикулясионии овозҳоро меомӯзад ва п а р а л и н г в и с т и к а ки имову ишора, интонатсия ва ғайраро омӯзад муттаҳид менамояд.

Ҳозир дар забоншиносӣ схемае қабул карда шудааст, ки ба мураккабии аз рӯи он курсҳо ба қисмҳои зерин ҷудо мекунад: предлингвистика, микролингвистика ва металингвистика.

Предлингвистика - ҳодисаи физиологӣ - акустикӣ забонро меомӯзад. Берун аз ин ҳодисаҳо забон вучуд дошта наметавонад, чунки ҷузъи ҷудонашавандаи одам - ҳамчун мавҷудоти биологӣ мебошад ва соиати асосии фикрбаёнкунии он аст.

Предлингвистика ё ки бевосита фонетика ду аспекти омӯзиши забонро дар бар мегирад - аспекти а н т р о п о в о н и вобаста ба органҳои нутқ - бо хусусиятҳои анатомӣ ва физиологӣ муносибат доштани забон , ки дар натиҷаи ҳаракати органҳои нутқ хусусиятҳои акустикӣ он омӯхта мешавад. Аспекти дуюм метавонад бо техникаву аппаратураи зиёди ҳозиразамон омӯхта шавад. Ин ҳар ду аспект дар омӯختани забон хеле заруранд, вале бо ин восита танҳо қадами аввали тадқиқот сар мешавад. Ин масъала, яъне антроповоника физиологияи овозҳои нутқ ва акустика дар курси "Мадҳали забоншиносӣ" васеъ дида мешавад.

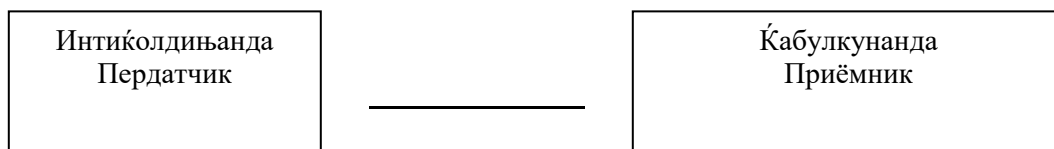
Спелсификаи микролингвистика дар вақти тадқиқи схемаи ахборот речевое соообщение мушоҳида мешавад. Элементҳои

мавҷудаи структуралии забон овозҳо, калимаҳо, қисмҳои морфологии калимаҳо, ҷумлаҳо барои ба касе гузаронидани фикре хизмат мекунад, инро дар забоншиносӣ инфор­мация меномем. Ин акти нутқ дар чунин схема ҷой мегирад:

Дар ин схема тамоми намудҳои коммуникатсияи ҷамъият, тамоми воситаҳои алоқа - телефон, телеграф, радио, автоматика дар истеҳсолот ва машинҳои кибернетикӣ акс ёфтааст.

Схемаи гузаронидани
информатсия

Схемаи қабули
информатсия

Системаи интиқол ва қабул - ҳарду дутогӣ элементи дороанд: системаи интиқол - интиқолдиҳанда - қабулкунанда: системаи қабулкунанда - интиқолдиҳанда. Ин ду тараф дар ҳар система барои он ҷудо карда мешавад, ки дар акти коммуникатсия ҳам интиқол, ҳам қабул вуҷуд дорад, яъне к о д ва ҳ а л л и к о д аломати шартӣ ва мафҳуми он.

Дар вақти қайд шудани ҳар як элементи информатсия вобаста ба комбинатсияи сигналҳои додешаванда аломатҳои муайяни забон дар назар дошта мешавад. Масалан, барои мафҳуми ҷое, ки дар он инсон зиндагӣ мекунад, «хона», «дом», «най» ва ғайра вуҷуд меояд: комплекси овозҳои шунаванда ё ҳарфҳои дидашаванда дар майнаи одами қабулкунандаи нутқ морфемаҳо, калимаҳо, ҷумлаҳо ба вуҷуд оварда, информатсия ро ташкил мекунад.

Забонро дар чунин ҳолат ҳамчун системаи код интиқолу қабул тасаввур кардан мумкин мешуд, ки дар он ҳамаки элементҳо – фонема, морфема, калима ва воситаҳои гуногуни грамматикӣ, монанди сигнали аз рӯи қоидаҳои информатсия амалкунанда муайян кардан мумкин буд. Аз рӯи ин нуқтаи назар ба забони дигар тарҷума кардан, дигаркунии перекодирование информатсия мешавад.

Ҳамчун системаи код омӯхтани забон аҳамияти муҳим дорад. Зеро микролингвистика дар тарҷумаи мошинии як забон ба забони дигар, барои ҷустуҷӯи автоматики ягон информатсия, барои омӯхтани забони хориҷа ба кор меравад.

Мантқан дуруст фаҳмидани системаи кодҳо будани забон натиҷаи беҳтар ва таҷҳизонидани методҳои тасвири воҳидҳои

забони мебошад. Микролингвистика бо математика муваффақиятҳои намоён ноил шуда истодааст. Вобаста ба тараққиёти кибернетика ва илмҳои ба он наздик переспектикаи микролингвистикӣ низ дар омӯхтани воҳидҳои алоҳидаи забони хеле намоён аст. Ба сабаби он ки забон аз қабилӣ ҳодисаҳои ҳассоси ҷамъиятест, дар гуфтаҳои боло мубодилаи афкор то андозае аз рӯнамаи микролингвистика берун мебарояд.

Ба тавре ки дар боло дидем, дар мубодилаи афкор ғайр аз передачику приёмник боз интиқолдиҳандаву қабулкунанда мавҷуданд, яъне соҳибони забон ба маҷрои нутқ муносибати бевосита доранд. Вақте ки мо ҳолати нутқ кардан ва қабул кардан дар майнаи гузаронанда ва қабулкунанда, байни передатчик ва приёмник ба вуҷуд меомадагӣ протсессро донишмандони мешавем, мо ба ҷараёни металингвистика дохил мешавем.

Инак, предлингвистика хусусияти физики забонро тасдиқ мекунад: микролингвистика (лингвистикаи структуралӣ) табиати коди забонро меомӯзад. Металингвистика бошад, спетсификаи табиӣ забон алоқаи забон ва тафаккур: факторҳои экстралингвистӣ ва соҳибаҳои он, функсияҳои коммуникативӣ, эмотсионалӣ ва эстетикиро омӯхта истода, ба он низ тақия мекунад, ки забон илми забоншиносӣ ҷӣ тавр омӯхта мешавад¹.

Дар забоншиносии ҳозира соҳаҳои гуногун хеле зиёданд: психоллингвистика монанди микролингвистика – коднокӣ, лингвистикаи математикӣ – бо методҳои математикӣ омӯхтани забон, лингвистика тасвирӣ, истифода бурдани лингвистика дар техника, медицина логопедия, сурдология, этнолингвистика, лингвистикаи географӣ ва ғайра.

Ба ҳамаи ин гуфтаҳо бояд лингвистикаи таърихро низ илова намуд. Ҳоло вақте ки лингвистикаи структуралӣ хеле тараққӣ карда истодааст, бояд гуфт, ки забон худ ҳодисаи таърихи буда, аз структураи таърихан суратёфта иборат аст ва ҷузъи зарурии ҷудонашавандаи лингвистика мебошад. Ин соҳаро диахрония ё лингвистикаи эволюсионӣ меноманд ва он аз синхрония - лингвистикаи тасвири фарқи кулӣ дорад.

Микролингвистика шоҳаи забоншиносест, ки алоқа, муносибати тарафайн ва муқоисаи дохили системаи забонро меомӯзад. Ба тарзи диягар гуем, и л м доир ба ифода, на маъно, матн порҷаи нутқ асоси реалии илм ба ҳисоб меравад.

¹ Ахманова. О.С. Словар лингвистических терминов. –М. 1966.

Аз ҷиҳати сатҳ тадқиқ намудани забонро ба асосгузори ҷараёни дескриптивӣ Блумфилд нисбат медиҳанд. Ў аз сатҳи оддӣ – аз омӯзиши фонология, яъне муайян намудани фонемаҳо ва роҳҳои васлшавии онҳо ба воситаи методҳои тадқиқоти фонетикӣ методи озмуни акустикӣ, методи спектрографӣ... сар кардани тасвири забонро бамаврид ва муҳим мешуморад.

Савол ва супоришот:

1. Дар бораи методҳои психолингвистика маълумот диҳед?
2. Усулҳои дарккунии умумӣ аз дарккунии хусусӣ дар чист?
3. Дар бораи методи диалектӣ маълумот диҳед?
4. Методҳои умумиилмӣ кадомҳоянд?
5. Дар бораи марҳилаҳои ҷараёни дарккунии илмӣ маълумот диҳед?
6. Шарҳи маълумоти берунӣ чист?

Адабиёт:

1. Залевская А.А. Введение в психолингвистику Российской Государственный гуманитарный университет. 1999,. ё
  2. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики, М., 1997.
  3. Норматов М. Забоншиносии умумӣ, -Душанбе: «Маориф», 1999.
  4. Головин Б.Н. Введение в языкознание Москва, 1977, стр 296-299.
  5. Истамова М.Ҷ. Забоншиносӣ ва ҷанҳои табиӣ. –Самарқанд: 2004, саҳ.91-94.
- Бозидов М. Муқаддимаи забоншиносӣ. –Душанбе, «Маориф», 1977.

Мавзӯи 3: ХУСУСИЯТҲОИ УСЛУБИИ ЗАБОНИ АДАБӢ.

Забони миллӣ сарват, маданият ва ифодагари рӯҳи халқ мебошад. Забони тоҷикӣ аз зумраи забонҳои қадима буда, ба яке аз халқҳои қадими Осиёи Марказӣ – тоҷикон мансуб аст.

Забони адабӣ чун воситаи алоқа шакли ривҷофта ва олии забони миллӣ, нишонаи худшиносии халқ, муарриф ва миёнарави фарҳангу тамаддун мебошад. Ин аст, ки мо бояд забони модарии худро омӯзем ва барои тозагию пойдории он мубориза барем.

Дар иҷрои ин мақсад зарурати баланд бардоштани дараҷаи маданияти

сухани соҳибзабонон ба миён меояд. Омӯхтани қоидаҳои савтӣ, сарфию наҳвӣ кам аст. Забонро ба дараҷаи баландтар омӯхтан ва аз асрори салосату балоғати он огоҳӣ ёфтан барои тозагӣ ва рушду камоли забони модарии худ мубориза бурдан имконият фароҳам меоварад. Ба ин маънӣ омӯхтани услубиёти забон ва маданияти нутқ шуморо ба олами балоғату фасоҳати забон раҳнамун месозад.

Дар чараёни тараққиёти ҷомеа вобаста ба соҳаҳои гуногуни шуғли одамон услубҳои нутқ ба вуҷуд меоянд. Қисми асосии луғати умумихалқии забони миллӣ дар ҳамаи услубҳои забон баробар мустаъмал аст, вале қисми дигари ин вожаҳо бештар бо ягон соҳаи фаъолияти одамон мансубанд. Аз ҳамин ҷиҳат доништан ва мавридшиносона истифода бурдани онҳо аҳамияти калон дорад.

Бо тараққиёти ҳаёти ҷамъият забон ҳам тадриҷан инкишоф ёфта, ба услубҳои нутқ чудо мешавад. Забони адабии тоҷик дорои шоҳаҳои услубӣ буда, он аз услубҳои гуфтугӯӣ ва китобӣ иборат аст. Дар услубшиносӣ ин таснифотро ривож дода, дар асоси ин ду услуби нутқ боз шоҳаҳои дигари услуби забонро муайян кардаанд, ки ҳар кадоми онҳо ҳам бо хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикашон аз якдигар фарқ мекунанд: услуби забони илмӣ, услуби забони расмӣ коргузорӣ, услуби забони адабиёти бадеӣ ва услуби забони рӯзноманигорӣ.

Услубшиносӣ тарзу воситаҳои таъсирбахш ва ифоданок баён кардани фикрро меомӯзад. Саҳеҳу равшан ва пуробуранг баён кардани мақсад, пеш аз ҳама, ба интиҳоби калима, шаклу воситаҳои грамматикӣ, ба мавқеи истифодаи онҳо вобастааст. Интиҳоби унсурҳои забон ба масъалаи ҳаммаъноии калимаю ибораҳо, синонимикаи қолабҳои синтаксисӣ алоқаманд аст. Аз ҳамин сабаб яке аз масъалаҳои муҳимтарини объекти омӯзиши услубшиносӣ синонимикаи воҳидҳои лексикӣ грамматикӣ ба шумор меравад. Бо мақсади пурра, равшан ва таъсирбахш ифода кардани фикр нависанда аз силсилаи калимаю ибораҳои ҳаммаъно калимаи матлубро интиҳоб намуда, мувофиқи талаботи фикр дар мавриди мувофиқ корбаст

менамояд.

Услубшиносӣ системаи услубҳои забони тоҷикиро омӯхта, хусусиятҳои характерноки лексикӣ ва грамматикии онҳоро муайян мекунад, муносибати як услуби нутқро бо услуби дигар, роҳ ва омилҳои инкишофи ҳар кадоми онҳоро ҳарчониба тадқиқ мекунад.

Масъалаҳои услуб дар забоншиносии форсу тоҷик аз солҳои чилуми асри XX оғоз ёфт. Донишманди фарзонаи Эрон Муҳаммад Тақии Баҳор соли 1941 китобро бо номи «Сабкшиносӣ» (дар се ҷилд) офарид, ки дар илми забоншиносии форсу тоҷик воқеаи бисе муҳим, шугуне дар омӯзиши забон ва сабки насри классики форсу тоҷик қарор гирифт. Дар муқаддимаи ин китоб муаллиф ба таърихи (В.В.Виноградов) услубшиносӣ дахл намуда, навиштааст: «Яке аз фунуни адабии форсӣ, ки мутаассифона ховаршиносон ва эронӣён то дирӯз аз он беҳабар буданд, дар қарни охир матлаби назари удабо қарор гирифт. Ин фан то ин авохир ба сурати улуми дарсӣ берун наёмада буд ва фақат зина ба зина ва гоҳе дар муқаддимаи баъзе тазкираҳо ва ё дар муҳокимаи адабӣ унвон мешуд, «Сабкшиносӣ» аст»².

Дар ин асари муҳим махсусиятҳои забони насри классикӣ дар давраҳои гуногун аз рӯи бисёр асарҳо донишмандона ба тадқиқ расида бошад ҳам, бисёр принципҳои баррасии забони асарҳо тибқи талаби услубшиносии имрӯза мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст.

Мувофиқи таъкиди Н.Маъсумӣ масъалаи омӯзиши услуб ва услубшиносӣ охири солҳои 1950 сар шуда, дар солҳои 1960-70 андак пеш рафта бошад ҳам, дар охири асри XX хеле суст шудааст. Дар он солҳо, солҳои 1960-70 илова ба мақолаҳои ҷудогона дар яке аз бахшҳои муҳими услубӣ – услуби бадеӣ чанд тадқиқоти муҳим анҷом пазируфтааст.³

Бояд гуфт, ки тадқиқоти аввалин ва сермаҳсул дар ин соҳа ба қалами яке аз донишмандони забардасти тоҷик Носирҷон Маъсумӣ мансуб аст. Ӯ дар нимаи дуюми соли 1950 дар мавзӯи «Забон ва услуби «Марги судхӯр»-и

² Муҳаммад Тақии Баҳор. Сабкшиносӣ. – Техрон, 1378.-саҳ.

³ Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод 1959; Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. – Душанбе: 1966; Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим. – Душанбе: 1967.

С.Айнӣ” ба навиштани рисолаи номзадӣ шурӯъ кард. Пеш аз таҳлили бевоситаи асари мазкур устод, дар бораи забон ва услуби сарвари маорифпарварони тоҷик Аҳмади Дониш тадқиқоти алоҳидаеро сомон дод, ки бе ваҷҳ нест: Аҳмади Дониш дар сарғаҳи демократӣ намудани забони адабии тоҷик меистод. С.Айнӣ кори саркардаи ӯро дар ин бобат бомуваффақият идома дод ва дар забони адабии тоҷик услуби нав чорӣ кард. Услубе, ки С.Айнӣ ваъз кард, аз ҷониби дигар қаламкашҳо писанд ёфт, онҳо дар ин мактаби адабӣ тарбия гирифта, дар роҳи содда ва оммафаҳм намудани забони адабии тоҷик ҳиссаи арзанда гузоштаанд. Нишон додани ин хизмати таърихии устод Айнӣ ва шогирдони ӯ бе муайян кардани мавқеи С.Айнӣ дар забони адабии тоҷик дар охири асри XIX душвор буд. Бинобар ин Н.Маъсумӣ аввал хусусияти забону услуби Аҳмади Дониш, дар навиштаҳои ӯ бо каме тағйирот давом ёфтани меъёри анъанавиро муқаррар кард, сипас таҳаввул ва таҷдидеро бо даҳои устод Айнӣ дар забони адабии тоҷик ба амал баровардааст.

Хулосаҳои муҳими илмӣ ба мазмуни асосии ин тадқиқот дар китоби Н.Маъсумӣ «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик» (соли 1959) фароҳам омадааст. Муаллиф дар заминаи тадқиқи хусусиятҳои луғавӣ, фразеологӣ, морфологӣ ва синтаксисии «Марги судхӯр» маҳорати С.Айниро дар бобати интиҳоби донишмандонаи воситаҳои забон, риояи ҷиҳатҳои эҳсосӣ ва муассирии суҳанҳои пуробуранг, ҳамчунин хусусиятҳои услубӣ-фардии С.Айниро муқаррар кардааст.

Асарҳои Н.Маъсумӣ оид ба услубшиносӣ аз рӯи усули тадқиқ ба талаботи ин шоҳаи илми забоншиносӣ комилан мувофиқанд. Вай ба таълифоти худ пояҳои илмию назарии услубшиносиро дар забоншиносии тоҷик устувор намуд, ба он асоси мустаҳкам гузошт⁴.

Баъдтар рисолаи илмии Р.Ғаффоров «Забон ва услуби Раҳим Ҷалил» (1966), рисолаи Б.Қамолиддинов «Забон ва услуби Ҳақим Қарим» (1967), рисолаи Х.Ҳусейнов «Забон ва услуби повести «Одина»-и С.Айнӣ» ва

⁴ Барои муфассалтар ошно шудан бо ин масъала ниг. Р.Ғаффоров. Суҳансанҷ ва суҳанвар. – Душанбе:1999.- саҳ.1-39.

Т.Чориев «Забон ва услуби асарҳои публицистии Садриддин Айни» ба майдон омаданд, ки дар онҳо усули пешгирифтаи Н.Маъсумӣ дар тадқиқи забон ва услуби «Марги судхӯр»-и С.Айни идома ёфтааст.

Соли 1973 ба сифати васоити таълим бо номи «Услубшиносӣ» (маҷмӯаи машқҳо) китоби Б.Камолиддинов ба таъб расид. Муаллиф дастовардҳои солҳои охириро дар боби вазифаи фанни услубшиносӣ ба назар гирифта, нишон медиҳад, ки услубшиносӣ чунин вазифаҳо дорад: сараввал, омӯхтани системаи услубҳои забони модарӣ; дуввум, баррасии воситаҳои таъсирбахши сухан; саввум, тадқиқи интиҳоби воситаҳои забон, яъне муаммои муродифот.

Дар китоб тадқиқи забони адабиёти бадеӣ чун яке аз вазифаҳои махсуси услубшиносӣ маънидод шудааст, ки бесабаб нест. Услуби бадеӣ як бахши услубиёти забонамон бошад ҳам, бо мақоми хоссае, ки дар байни силсилаи услубиёти забон дорад, тавачҷӯҳ ва баррасии алоҳида меҳояд.

Маълумоти додаи муаллиф ҳарчанд бисёр оддӣ ва мухтасаранд, вале дар солҳои 1970, ки фанни услубшиносӣ дар Тоҷикистон нав арзи андом мекард, дорои аҳамияти хоссаеанд. Ин асар дар давоми солҳои зиёд дар таълими фанни услубшиносӣ дар мактаб ва донишкадаҳои олии шароити набудани китоби дарсии мукамал як дараҷа вазифаи онро адо намуд.

Аз солҳои 1980 баъзе аз мавзӯҳои услубшиносӣ дар барномаҳои мактабӣ дохил шуд, дертар дар синфҳои 10-11 таълифи услубшиносӣ чун фанни алоҳида қорӣ гардид. Вазорати маорифи ҷумҳурияти Тоҷикистон инро ба назар гирифта ба чанд нафар мутахассис супориш дод, ки мувофиқи ин барнома китоби дарсӣ таълиф намоянд. Олимон Р.Ғаффоров, Б.Камолиддинов, С.Ҳошимов дар давоми чанд сол бо ин амри муҳим машғул шуда, соли 1995 самарайи кори худро ба нашр расонидаанд. Дар фасли аввали ин китоб, ки аз ҷониби проф.Р.Ғаффоров навишта шудааст, асосан дар бораи фанни услубшиносӣ, мавзӯ ва вазифаҳои он маълумот дода шудааст. Муаллиф аввалин бор дар забоншиносии тоҷик доир ба вазифа ва муаммоҳои фанни услубшиносӣ ба таври васеъ маълумот дода, гуфтаҳои назариро бо мисолҳои ҷолиб пешниҳод карда, фикри худро дар қолаби зерин ҷамъбаст

намудааст:

«Услубшиносӣ яке аз шӯъбаҳои илми забоншиносӣ буда, шохаҳои услубӣ, фарқи воҳидҳои ҳаммаъно ва воситаҳои муассири (таъсирбахши) забонро меомӯзад. Вобаста ба иҷрои вазифаҳои мазкур ин фан мавзӯҳои фаро мегирад, ки дар се шоха мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор хоҳанд гирифт: а) шохаҳои услубии забон; б) воҳидҳои ҳаммаъноии забон; в) воситаҳои муассирии забон»⁵.

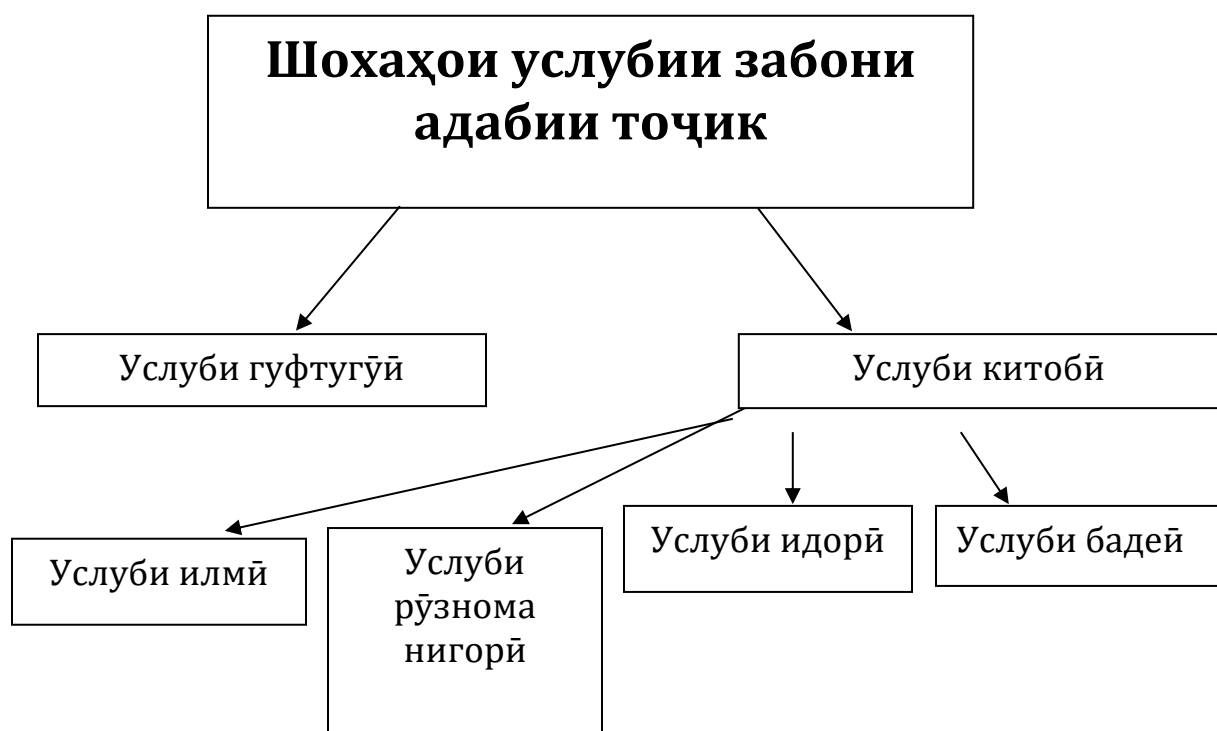
Ин таъриф моҳияти фанни услубшиносиро, ки дар заминаи тадқиқоти зиёде муқаррар гардидааст, дуруст инъикос менамояд.

Ҳамин тавр, услубшиносӣ фанни комилан феълӣ-функционалист. Ин маънӣ дар таърихи ташаккули он мунақис ёфтааст. Услубшиносӣ пеш аз ҳама илми назарӣ ба ҳисоб меравад. Аммо он моҳияти амалии онро паст намекунад. Баръакс тараққиёти услубшиносӣ, махсусан фасли услубиёти феълӣ (функционалӣ) дар соҳаи методикаи таълим ва дигар соҳаҳои амалӣ хеле самарабахш аст.

Забони адабии тоҷик мисли забонҳои дигар вобаста ба иҷрои вазифаҳои гуногуни ҷамъиятӣ ба шохаҳои услубӣ тақсим мешавад. Ҳар кадом шоҳаи услубӣ дар қатори воситаҳои муштарак, яъне умумӣ, воситаҳои махсусро ҳам фаро мегирад, ки дар услубҳои дигар мушоҳида намешаванд ё истеъмоли онҳо бораи ин сабақҳо расм нест. Аз ин ҷиҳат, услубҳои забони адабии тоҷикро ба ду хели калон метавон ҷудо кард: *услуби гуфтугӯӣ ва китобӣ*. Услуби китобӣ дар навбати худ боз ба гурӯҳҳо ҷудо шуда бо махсусиятҳои хос аз ҳамдигар фарқ мекунад: *услуби илмӣ, услуби рӯзноманигорӣ, услуби идорӣ ва услуби бадеӣ*. Барои ташкили ин услубҳои нутқ омилҳои ғайризабонӣ таъсири ҳалқунанда мебахшанд, ки оиди ин нукта дар маърузаҳои болоӣ гуфта гузаштем. Омилҳои нозабонии мазкур дар ташкили ҳар ду шоҳаи услуби забони адабӣ, чи услуби гуфтугӯӣ ва чи услуби китобӣ, хидмати муҳимро адо мекунад. Ҳоло ин услубҳоро зимни омилҳои номбурда ва воситаҳои забонии махсуси онҳо алоҳида аз назар мегузаронем.

---

⁵ Ғаффоров Ф., Ҳошимов С., Камолиддинов Б. «Услубшиносӣ» 10-11. – Душанбе: 1995.-саҳ.21.

I. УСЛУБИ ИЛМӢ:

а) Ҷанбаҳои нозабони (экстроллингвистӣ) услуби илмӣ.

б) Шохаҳои услуби илмӣ:

- шохаи марбут ба илмҳои табиӣ;
- шохаи марбут ба илмҳои иҷтимоӣ;

в) Ҷанбаи забони (лингвистӣ) услуби илмӣ.

Калима ва ибораҳои таъҷоҳ: *таснифоти услубҳои феълӣ, хосияти услуби илмӣ, ифодаи дақиқ ва мантиқӣ, пайгирии мантиқӣ, тарзи ифодаи муҷаррад ва ҷамъбасти, истилоҳи илмӣ.*

Услуби илмӣ яке аз муҳимтарин шохаҳои услуби китобӣ ба шумор рафта, дар таълифи мақола, рисола, китобҳои дарсӣ ва ғайра оид ба илму техника истифода мешавад. Навиштаҳои мухталифи илмӣ, сарфи назар аз гуногунии вазифа, аз рӯи хусусиятҳои умумӣ шабеҳи ҳамдигаранд. Дар услуби илмӣ бо роҳи истифодаҳои фаровони далел ва рақамҳо қонуниятҳои гуногуни илмӣ кашф ва маънидод мешаванд. Ин ҷиҳат боиси он мегардад, ки воситаҳои забонӣ дар услуби илмӣ хусусияти муҷаррад ва умумиву ҷамъбасти касб намоянд. Масалан, агар гӯем, ки грамматика тағйири калимаҳо ва ба ҳам пайваст шудани онҳоро дар ҷумла меомӯзад, воҳидҳои луғавии грамматика, калима ва ҷумла на мавҳуми мушаххас (конкрет), балки мафҳуми умумӣ ва номушаххасро ифода менамоянд. Яъне дар ин маврид на дар хусуси ину он калима, ину он ҷумлаи муайян, балки дар бораи умуман калима, умуман ҷумла сухан меравад. Минҷумла:

Забонишинос бояд нозуқиҳои забонро дарк намояд.

Дар ин ҷумла калимаи *забонишинос* на ба каси алоҳида, балки ба ҳамаи онҳое, ки бо илми забон машғули доранд, нигаронида шудааст.

Аз хусусиятҳои ботинии мазкур аломатҳои зоҳирӣ, яъне забони услуби илмӣ бармеояд, ки онҳоро ба ин тарз метавон номбар кард: пурра ва қатъӣ рия шудани меъёрҳои ҷорӣ забони адабӣ, муайяни, равшанӣ ва мӯъҷазии

тарзи ифода, ба маънои аслии воқеъи гаштани калимаю ибораҳо, дар шакли монолог сурат гирифтани сухан, тамомияти фикр, риояи алокаи зичи қисматҳои он тавассути истифодаи фаровон навъҳои гуногуни ҷумлаҳои мураккаб, аломатҳои рамзӣ ва амсоли онҳо.

Услуби илмӣ ба ду шоҳи калон – шоҳи марбут ба илмҳои табию дақиқ ва илмҳои иҷтимоӣ ҷудо мешавад. Хусусиятҳои умумии ҳар ду шоҳаро дар бобати воситаҳои забон мухтасаран ба тарзи зер метавон номбар кард:

1. Истифодаи фаровони истилоҳи илмӣ ва калимаҳое, ки мафҳуми мучаррадро ифода менамоянд: ҳамсадо, садонок, реша, асос, бандак, калима, ибора, ҷумла, пурқунанда, ҳол ва ғайра дар забоншиносӣ; ғазал, қасида, қофия, радиф, вазн, матлаъ, мактаъ ва ғайра дар адабиётшиносӣ; тарҳ, ҷамъ, баробар, сурат, маҳраҷ, тақсим, дараҷа, адад, қаср дар соҳаи ҳисоб ва ҳоказо.

2. Дар бобати мусталаҳот (воҳидҳои фразеологӣ) низ услуби илмӣ хусусияти хоҳе дорад: дар он таъбирҳои фразеологӣ дорои обуранги бадеию эҳсосӣ (идиомаҳо, мақолу зарбулмасалҳо ва ғ.) аҳёнани истифода мешаванд. Баръакси ин истилоҳоти таркибӣ (амсоли қафаси сина, сандуқи дил, рӯдаи дувоздаҳангушта, ҳамоҳанги сунъии замин, киштии фалакпаймо, қуррати замин) ва базъи ибораҳои устувор (аз қабилҳои ҳулласи калом, бояд қайд кард ва мисоли инҳо) қор фармуда мешаванд.

3. Дар услуби илмӣ шумораҳо одатан на ба воситаи ҳарфҳо, балки бо адад ифода меёбанд.

4. Дар услуби илмӣ ҷонишини шахси якуми ҷамъи «мо» зиёда қор бурда мешавад. Вай дар як маврид ба маънои ҳоксорӣ ва қурӯтанӣ истеъмол ёбад (ҷунончи, дар ҷумлаи: Ба фикри мо, ин ақида ҷандон қурӯст нест), дар ҳолати дигар (масалан, дар ҷумлаи маслиҳатомезӣ: *Барои мо қоғазро қирифта, ба андозаи 80+60 ба ҳисса ҷудо меқунем*) барои ифодаи маънои умумӣ, маъное, ки ҳам ба шахси якум, ҳам қурӯм ва ҳам сеюми танқову ҷамъ мансубият дорад, истифода шудааст. Шакли қамони ҳозира-ояндаи феъл дар услуби илмӣ гоҳо на ба маънои муқаррарии худ – ифодаи амали мушаххас, балки ба маънои амали барқавом, амале, ки ҳосияти доимӣ дорад, қор фармуда

мешавад:

Усули дурагакунӣ чунин аст: Бегоҳӣ, соатҳои 6-8, қаторҳои рустаниҳоро аз назар гузаронида, наринаи (гардбарги) гулҳои муайянро бо даст ё тинҷет дур месозанд. Баъд ин гулҳоро бо халтаҳои қозази махсус печонида, то пагоҳии рӯзи дигар (соатҳои 9-10) нигоҳ медоранд. Ин гулҳо модарӣ номида мешаванд .(Аз маҷалла).

5. Дар услуби илмӣ калима, таркиб, ибора ва ҷумлаҳои туфайлӣ фаровон истифода мешаванд, ки намунаи онҳо чунин аст: **хулоса, пас, ба ин тариқ, аз як тараф, аз тарафи дигар, аввалан, сония, назар ба гуфти, мувофиқи нишондоди, назар ба қавли, маълум мешавад ки, ба фикри ман, ба назари камина, бояд гуфт ки, қайд кардан лозим аст ки, масалан, албатта ва ғайра:**

Назар ба қавли Бедил, баъд аз давраи ширхорагиаш падараш вафот карда, ӯ ятим мондааст (С.Айнӣ). Хуллас ки, дар забони тоҷикӣ шаклҳои табрик хеле гуногун аст. (М.Шукуров).

6. Дар услуби илмӣ ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бисёр истифода мешаванд. Пайвандакҳои тобеъ, ки бо хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав воқеъ мегарданд, алоқаи байни сарҷумла ва ҳиссаи тобеи онро мустақкам нигоҳ дошта, барои ифодаи пайдарҳамии фикр бо ин ҷумлаҳо кӯмак мерасонанд.

7. Алоқаи байни қисмҳои матнҳои илмӣ ба туфайли воситаҳои синтаксисии *пас, хулоса, бинобар ин, ба ин тариқ, аз ин рӯ ба мисли инҳо* воқеъ мегардад. Чунончи, дар порчаи поён калимаи «пас» барои мустақкам зухур ёфтани алоқаи қисми аввали гуфтаи муаллиф бо қисми охири он, ки хулоса аст, ёрии калон расондааст: *Масалан, манзилободсозӣ (аз феъли «сохтан»), манзилободгардонӣ (аз феъли «обод гардонидан»), инчунин дилхаробсозӣ ё дилхаробгардонӣ гуфтан ниҳояти бетабъӣ мебуд. Онҳо ба асоси феъл ҳеч эҳтиёҷ надоранд ва асоси феъл ҳам маънои онҳоро хароб мекунад, ҳам ҳуснашро аз байн мебарад. Калимаҳои хонавайронӣ, хонахаробӣ, хонадомодӣ, аспсаворӣ, гумномӣ ва ғайра низ аз ҳамин ҷумлаанд. Онҳо бо*

манзилободӣ ва дилхаробӣ ҳамсохт мебошанд. Пас, ба онҳо ҳам асоси ягон феълро, аз ҷумлаи «кунӣ» ва «шавӣ»-ро илова кардан мумкин нест (М.Шукуров).

8. Дар услуби илмӣ калимаҳои ғайриадабӣ ва омиёна истифода намешаванд.

9. Услуби илмӣ, чунон ки ишора шуд, на ба ҳиссиёт, балки ба ақлу фаҳм таъсир мекунад. Барои ҳамин аз унсурҳои образнок ва муассири сухан фориг аст. Бо вучуди ин гоҳо баъзе аз хелҳои воситаҳои тасвири бадеӣ ва эҳсосӣ дар ин услуби нутқ низ истифода мегарданд. Дар ин ҳол онҳо ба воситаҳои мантиқӣ кўмак мерасонанд ва сухан на фақат ба ақл, балки ба ҳиссиёт низ таъсир мекунад. Чунончи, истифодаи ҷумлаҳои саволи ва китобии риторикӣ дар баҳсҳои тезу тунд, кор фармудани хелҳои гуногуни ташбеҳ дар рад ё тасдиқи баъзе аз ҳодисаҳои мавриди тасвир аз ҷумлаи онҳост.

Услуби публисистӣ (рўзноманигорӣ) дар навиштаҳои иҷтимоию сиёсӣ, дар матбуот (рўзнома ва маҷаллаҳо), гуфтори шифоҳии арбобони сиёсию давлат ва илму адаб дар назди омма истифода мешавад. Воситаҳои забонӣ дар ин услуби нутқ ду вазифаи муҳимро, ки бо ҳам алоқаи мустақкам дорад, адо мекунанд. Аз як тараф, онҳо ба вазифаи иттилоъ (хабаррасонӣ) воқеъ гашта, мардумро аз рўйдодҳои зиндагӣ огоҳ созанд, аз тарафи дигар, вазифаи ташвиқотро ба ўҳда гирифта, бо роҳи ташвиқу тарғиб оммаро барои иҷрои ҳарчи зудтари қарору дастурҳои ҳукумат, ҳизбҳои сиёсӣ ва ғайра раҳнамун месозанд. Аз ин ҷиҳат, рўзноманигорӣ ҳамеша ҳамқадами ҳаёт буда, ҷараёнҳои сиёсӣ ва рўйдодҳои иҷтимоии замонро, ки ҳар рӯзу ҳар соат ба амал меоянд, зуд ва фавран акс менамояд.

Амалиёти васеъ, фаровонӣ ва мураккабии вазифаҳои услуби рўзноманигорӣ хусусияти забони онро муқаррар менамояд. Вай бояд ба забони содда, ҳамафаҳм ва таъсирбахш воқеъ гардад. Ин талаб бештар аз ҳама ба рўзнома, ки аз муҳимтарин шохаҳои услуби рўзноманигорӣ аст, дахл дорад. Рўзнома, ба оммаи васеъ, ки дорои савияи илму дониши гуногунанд

нигаронида мешавад. Гурӯҳе онро ҳангоми сафар дар нақлиёт (дар автобус, троллейбус, самолёт ва ғ.) иддае ҳини танаффуси қор, зумрае фориғи меҳнати рӯзнама, пас аз хӯроки шом ё пеш аз хоб қироат мекунад. Ин ҳама талаб мекунад, ки забони рӯзнамаҳо содда ва оммафаҳм бошад, то хонандагон бе ҳеҷ душворӣ бо шавқи зиёд мутолиа намоянд, аз он файзёб ва баҳрабардор гарданд.

Хусусияти тарғиботи услуби рӯзнаманигорӣ, аз ҷумла рӯзнама, тақозо дорад, ки дар он воситаҳои муассири суҳан – маҷоз, тавсиф, ташбеҳ, ташхис ва ғайра фаровон истифода шаванд. Ин аст, ки дар ин услуби нутқ воситаҳои ақлӣ (интеллектуалӣ) ва бадеӣ (эҳсосӣ) якҷоя воқеъ мегарданд. Рӯзнаманигори хуб далелҳои шайъ, мантиқи қавӣ, забони содда, аммо муассир ва пуробурангро ба ҳам созгор намуда, ба ақлу ҳиссиёти хонанда таъсир мерасонад, ўро ба вачд меорад, муҳаббати вайро ба ҳодисаҳои шоиста ва марғуб меафзояд, дар дили ў нисбат ба ҳар як ҳодисаи номатлуб, ки дар пешрафти зиндагӣ ва покии ахлоқ ҳалал мерасонад, оташи адоват шўълавар месозад.

Маваде, ки дар рӯзнама ба таъб мерасад, ба шоха ё жанрҳои гуногун метавонад дахл дошта бошад. Чунончи: сармақола, тақриз, мақолаҳои соф назарӣ, мақолаҳои илмию оммавӣ, сўхбат, очерк, ҳикоя, фелетон, памфлет ва ғайра. Табиист, ки матни ҳар кадоми ин риштаҳо аз бобати забон баробари умумият, тафовутҳои ҷудогона низ дорад.

Муҳимтарин аломатҳои забони рӯзнамаро ба тариқи зер метавон номбар кард:

1. Сарфаи воситаҳои забон ва ғунҷоиш додани мазмуни васеъ дар суҳанҳои мухтасар;
2. Истифодаи калима ва таъбирҳои, ки барои омма фаҳмо ва дастрасанд;
3. Корбурди силсилаи калима ва ибораҳои тайёру қолабӣ, ки барои ҳамин услуби нутқ хосанд (амсоли исмҳои хоси марбут ба маҳал, сарлавҳаҳои «Қонун ва иҷро», «Гулчини ахбор», «Ҷаҳоннамо», «Панди ниёгон», «Варзиш», ки дар саҳифаҳои яқум ва ҷаҳоруми рӯзнамаҳо бештар

такрор меёбанд).

4. Фаровонии калима ва ибораҳои фразеологии сиёсию иҷтимоии мамлакатҳои мутараққӣ, шартномаи тичорат, хурӯҷҳои экстремизми динӣ, саҳми босазо, сарфи назар, сафари расмӣ, сафари ғайрирасмӣ, интиҳоби раиси ҷумҳурӣ, таҷовузи ҳарбӣ, сиёсати ҳамзистӣ, сиёсати андозӣ, гуфтушуниди байни давлатҳо, маҷлиси миллӣ, раиси парлумон, конфронси ҳизб, интиҳобот, вакил, ҳафтаи меҳнат, хабари тоза, ташаббуси бузург, ҳазинаи давлат ва ғайра.

5. Фоида бурдан аз сермаъноии калимаҳо, имконоти калимасозӣ, корбурди калимаҳои нав ва муассир. Масалан, яке аз калимаҳои, ки ба шарафи ҷашни 575-солагии зодрӯзи классики адабиёти форсу тоҷик Абдурахмони Ҷомӣ дар рӯзномаи «Омӯзгор» ҷоп шудааст, «Нуре аз қаъри асрҳо» ном дорад. Калимаи «нур» (равшанӣ, зиё) ва «қаър» (умқ, жарф) ин ҷо ба маънои равшанӣ нуктаеро талқин менамояд, ки афкори илмӣ, фалсафӣ ва бадеии Ҷомӣ роҳи пешрафти мардуми гуногунмиллатро ҷониби камолоти башарӣ фурӯғ бахшидааст, «қаър» ишора ба он мебошад, ки навиштаҳои нодир ва пурмаъноии Хотамушшуаро ба замонҳои хело пеш тааллуқ дошта, таи асрҳо сарчашмаи ғизои маънавии аҳли башар қарор гирифтааст.

6. Омезиши аломати услубҳои дигар (илмӣ, идорӣ, бадеӣ ва гуфтугӯӣ) бо аломатҳои услуби рӯзноманигорӣ зери талаби мавзӯӣ корбурд мегардад, масалан дар очерк, мусоҳиба (интервью) равшан ба назар мерасад.

7. Истифодаи фаровони санъатҳои бадеӣ: ташбеҳ, тавсиф, муболиға, киноя, ҷумлаҳои саволию хитобии риторикӣ, такрор, инверсия ва монанди инҳо.

8. *Дар услуби баёни рӯзноманигорӣ як миқдор таркибу ибораҳои феълӣ, аз қабилӣ ташриф овардан, созмон додан, ифтиҳо ёфтани, интиқол ёфтани, талош варзидани, изҳори нигаронӣ кардани, ба тасвиб расонидани, таҷдиди назар кардани, ба имзо расидани, ба вуқӯъ пайвастан, талафоти ҷонӣ додани, арзи вучуд намудани, мавриди... қарор додани, ба ҳукми... даромадани, шароити... фароҳам овардани, дастраси... қарор додани, ба чизе таҳким бахшидани, ба чизе*

мувочех шудан, .. ро арзёбӣ кардан, .. ро созмон додан ва ғайра чун таркибҳои рехта бисёр кор фармуда мешаванд. Як қисми чунин таркибу ибораҳо феълҳои маъруфи ҳаммаъно доранд: кӯшиш ба харҷ додан кӯшиш кардан, раҳбариро ба амал баровардан раҳбарӣ кардан, иҷрои (нақшаро) таъмин намудан (нақшаро) иҷро кардан.

Чунин таркибҳои рехта, аз як тараф, кори рӯзноманигорро осон мекунанд, зеро бунёди чумла (таркиби хабар) тайёр аст, фақат далелҳоро ҷо ба ҷо гузоштан кофист, вале, аз тарафи дигар, ифодаи фикр қолабӣ ва як дарача сунъӣ мебарояд. Бинобар ин ҳамеша як қолабро корбаст накарда, аз роҳҳои гуногуни баёни матлаб фоида бурдан беҳтар аст: *пиёда кардани мақсад амалӣ кардани мақсад, ҷони худро аз даст дод ҳалок шуд ё ба ҳалокат расид* ва ғайра.

Аломатҳои мазкур дар услуби рӯзноманигорӣ вобаста ба талаби мавзӯ ба тарзи гуногун падида меояд. Масалан, воқеанома, мусоҳиба, репортаж ва қайдҳои сафар, ки дорои хосияти ахборианд, аз бобати тарзи ифода ба услуби идорӣ қаробат пайдо мекунанд. Дар воқеанома, ки одатан хабаре, ҳодисаеро оид ба ягон воқеаи аҷиб баён мекунад, равише пеш гирифта мешавад, ки аз баёни мухтасари воқеа иборат буда, услуби фардии муаллиф дар он акс намеёбад.

Услуби идорӣ дар се соҳа истифода мешавад: а) қонунгузорӣ; б) коргузори идорӣ; в) муносибати дипломатӣ. Ин ҷиҳат боиси пайдо шудани шаклҳои алоҳида дар дохили услуби мазкур шудааст, ки услуби қонун, оиннома, раҳнамо, шартнома, фармон, ваколатнома, акт, ариза ва ғайра аз чумлаи онҳост. Фарқҳои, ки миёни шоҳаҳои услуби идорӣ мавҷуданд, назар ба он тафовутҳои, ки байни бахшҳои услуби илмӣ ҳастанд, зиёдтар ва намоёнтар ба чашм мерасанд.

Услуби идорӣ низ монанди шоҳаҳои дигари услубӣ дорои хусусияти махсуси забонии худ аст, ки муҳимтарини онҳоро ба тариқи зер метавон нишон дод:

1.Тарзи ифодаи соддаву мӯъҷаз, то ҳақде сарфа намудани воситаҳои

забонӣ;

2. Истифодаи воситаҳои сершумори якшакл ва ҳамрангу қолабӣ. Агар корбурди чунин унсурҳои забонӣ дар мавридҳои дигар норасоии услубӣ бошад, дар услуби коргузорӣ ҷоиш ва раво доништа мешавад. Масалан, дар ин порча, ки аз Қонуни забони ҷумҳурии Ўзбекистон иқтибос шудааст, зарурати риояи ягонагии ин тарзи ифода онро тақозо дорад:

Моддаи 8. Ҳуҷҷатҳои Палатаи қонунофарии Маҷлиси Олии Ҷумҳурияти Ўзбекистон ба забони ўзбекӣ қабул гардида, ба забонҳои тоҷикиву русӣ ва ўзбекӣ нашр мегардад.

Ҳуҷҷатҳои органҳои олии идораи давлатии Ҷумҳурияти Ўзбекистон, ҳуҷҷатҳои ташкилотҳои республикавӣ ба забони давлатӣ қабул гардида, ба забонҳои ўзбекиву тоҷикиву русӣ ҷоп мешаванд.

Ҳуҷҷатҳои органҳои ҳокимияти маҳаллӣ ва идораи давлатӣ, ҳуҷҷатҳои ташкилотҳои ҷамъиятӣ ба забони давлатӣ қабул гардида, ба забонҳои дигар ҷоп мешаванд.

Ҳуҷҷатҳои органҳои ҳокимияти маҳаллӣ ва идораи давлатӣ, ҳуҷҷатҳои ташкилотҳои ҷамъиятӣ дар маҳаллҳое, ки аксарияти аҳолиашон миллатҳои дигаранд, баробари забони давлатӣ ба забони ҳамин миллат қабул ва ҷоп мешаванд.

3. Бисёр навъҳои ҳуҷҷатҳои идорӣ қолабҳои якрангу умумӣ доранд, ки фикр дар доираи талаби онҳо ифода меёбад. Тарҳрезии шиноснома, шаҳодатнома, гувоҳнома, дипломҳои гуногун, лифофа ва ғайра аз рӯи ҳамин талаби услуби идорӣ тайёр шудаанд ва тайёр хоҳанд шуд.

4. Ҳар се шохаи услуби расмии коргузорӣ дорои истилоҳоти хоси худ буда, дар навиштаҳои марбути онҳо саҳт риоя мешаванд.

5. Азбаски қарору қонунҳо барои умум мурағаб мегарданд, матнҳои шомили инҳо хусусияти номуайян доранд. Ин маънӣ одатан дар шакли ҷумлаҳои мураккаб сурат мегардад, ки хабари онҳо бо таркибҳои *супурда шавад, тадқиқ карда шавад, ба маълумот гирифта шавад, талаб карда шавад, ҷалб карда шавад, интиҳоб карда шавад, таъмин карда шавад,*

дониста шавад, чудо карда шавад, ба даст оварда шавад, талаб намояд, ба кор барад ва мисли инҳо ифода мегарданд.

6. Ифодаи равшани маънӣ, ҳифзи алоқаи байни ҷумлаҳои мураккаб, сершумории масъалаҳои мавриди муҳокима ва ғайра дар услуби идорӣ талаб мекунад, ки дар он пешояндҳои номӣ (мисли, дар бораи, дар хусуси, дар боби, оид ба, роҷеъ ба, ҷиҳати, ба сабаби, ба мақсади ва ғайра), пайвандакҳои таркибӣ (аз сабаби он ки, бинобар ин ки, бинобар он ки) таркибҳои гуногуни устувори синтаксисӣ (аз қабилӣ, бинобар ин, ба ин сабаб, ба ин тариқа), аъзоҳои ҷида ва мисли инҳо фаровон истифода шаванд.

7. Дар услуби идорӣ низ калимаҳо ҳамеша дар тартиби муқаррар ва маъмул истифода мешаванд.

8. Дар аксари риштаҳои услуби коргузорӣ майл барои истифодаи ҷумлаҳои мураккаб зиёд аст: ниғаҳдошти пайванди фактҳои мавриди ифода ҳаминро металабад.

9. Дар порчаҳои сиёсию дипломатии гоҳе истифодаи воситаҳои алоҳидаи эҳсосӣ истисно шавад, дар мавридҳои дигар корбурди чунин унсурҳои сухан дар услуби идорӣ раво нест.

Мавзӯи гуногун ва бахшҳои мухталифе, ки услуби идорӣ фаро мегирад, барои тақсими он ба ду шоҳаи калон – услуби расмӣ ва услуби ҳуҷҷатҳои идорӣ сабаб мешаванд. Услуби ҳуҷҷатҳои расмӣ забони ҳуҷҷатҳои давлатиро, ки ба фаолияти органҳои давлат алоқаманданд, ҳамчунон забони асноди дипломатиро, ки марбут ба муносибатҳои дипломатианд, дар бар мегиранд.

Услуби ҳуҷҷатҳои идорӣ ҷӣ тавре ки ишора намудем, мукотибаи байни идораҳо, асноди ҳаррӯзаи корӣ (гувоҳнома, варақаи раҳнамо, даъватнома, ариза, қарор) ва мисли инҳоро фаро мегирад. Ҳамаи онҳо хусусияти якранг ва қолабӣ дошта, мухтасар иншо мешаванд.

Услуби бадеӣ хоси адабиёти бадеист. Воситаҳои забон дар он ҳама якҷоя барои эҷод ва офаридани образи бадеӣ хизмат мекунад. Ду ҷиҳати муҳими забон – ҷиҳати иртиботӣ (коммуникативӣ) ва эстетикӣ дар услуби бадеӣ ҳарчанд дар ҳамбастагии зич амал мекунад, вале ҷанбаи эстетикӣ

доимо чанбаи асосӣ буда, ба чиҳати иртиботӣ имтиёз дорад. Тасвир ва баёни мавзӯҳои бисе гуногун дар адабиёти бадеӣ боиси он мешаванд, ки дар ин услуби забон унсури услубҳои дигар фаровон ба қор равад. Аммо дар ин маврид онҳо – унсури услубҳои дигар вазифаи тозаии услубӣ касб менамоянд ва дар маҷмӯъ воситаҳои дигари забонӣ системанокии нави созон медиханд.

Баъзе аз олимони муқобили онанд, ки услуби бадеӣ шояд алоҳидаи услубиёти забони адабӣ махсус шавад. Онҳо барои тасдиқи ин иддао чунин даъво меоранд, ки услуби бадеӣ бо услуби алоҳида маҳдуд намешавад, балки унсурҳои дигарро низ фаро мегирад. Мувофиқи пиндори ин олимони, услуби бадеӣ мисли шаклҳои услубии дигар дорои воситаҳои забони хоса ва мушаххас нест. Олимоне низ ҳастанд, ки ин ақидаҳо бо зикри чунин далелҳо рад мекунанд: хосияти фарқкунандаи услуби бадеӣ ин аст, ки дар он воситаҳои образнокӣ сухан қорбасти мешаванд. Тарафдорони ин ақида талқин мекунанд, ки ҳатто воситаҳои мӯътадил ҳам, ки ҳиссаи асосии ҳар як асар бадеиро ташкил менамояд, бинобар мутобиқат ба созгорӣ бо мундариҷаи асар ба иҷрои мароми эстетикӣ нигаронида хоҳанд шуд. Пас, услуби бадеӣ бо услубҳои дигари нутқ қорбарҳуққ буда, соҳаи истифодаи худро дорост. Ин соҳаи адабиёти бадеӣ мебошад, ки аз воситаҳои эҳсосӣ ва муассири сухан саршор аст. Яъне дар услуби бадеӣ ҳама гуна унсурҳои луғавӣ: калимаҳои умумистеъмоли ва обуранги услубию ҳиссӣ дошта, таъбиру вожаҳои малех (орифона) ва қабех (омиёна), унсурҳои луғавии адабӣю ғайриадабӣ (лаҳҷагӣ, кӯҳнашуда, бегона), воҳидҳои фразеологӣ, ифодаҳои маҷозӣ, ташбеҳоти мардумӣ, суханони кинояву муболиғаомез, таъбирҳои пандомӯз ва ғайра ба қор бурда мешаванд.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ:

1. Фанни услубшиносӣ чиро меомӯзад?
2. Услубшиносӣ қай ва бо чӣ асос пайдо шудааст?
3. Аввалин китобҳои дарсӣ дар ин соҳа дар Аврупо ба қалами кӣ тааллуқ дорад?

4. Вазифаҳои фанни услубшиносӣ аз чӣ иборат аст?
5. Услуби илмӣ чӣ гуна услуб аст?
6. Услуби бадеӣ чӣ гуна услуб аст?
7. Кадом сухан сухани бадеъ, шоирона ба шумор меравад?
8. Фарқи услуби бадеӣ аз услуби илмӣ дар чӣ зоҳир мегардад?
9. Нуктаҳои асоси услуби бадеиро баён кунед?

Мавзӯи 4. ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИКӢ ВА РАВИЯҶОИ НАВИ ТАДҚИҚИ ИЛМИ ЗАБОНШИНОСӢ.

Фанне, ки дар бораи забоншиносӣ баҳс мекунад, илм дар бораи забон ё лингвистика ном дорад. Калимаи лингвистика термини умумичаҳонӣ буда, дар баъзе забонҳо бо тағироти фонетикӣ (дар забони франсузи – la linguistique; англисӣ – linguistics; немисӣ – die linguistik) дучор шавад ҳам, ба як маъно истеъмол мешавад.

Лингвистика аз ҷиҳати илми донистни нормаҳои амалии забон, дарк кардани қонуниятҳои он ва муайян намудани соҳаҳои назариявии забон мебошад.

Забоншиносӣ ба ду қисм ҷудо мешавад:

1. Забоншиносии тасвирӣ – синхронӣ
  2. Забоншиносии таърихӣ
1. Забоншиносии тасвирӣ қонуниятҳои мавҷудаи забонро дар як давраи таърихӣ меомӯзад.
  2. Забоншиносии таърихӣ бошад, аз сарчашмаҳои таърихӣ ғизо гирифта, ягон қонуниятҳои забонро аз нуктаи назари таърихӣ дар муқоиса ба забонҳои бо ҳам хеш меомӯзад.

Забоншиносии хусусӣ ва умумӣ ва дар солҳои охир фанни нав бо номи забоншиносӣ ва фанҳои табиӣ пайдо шуд, яъне забоншиносӣ ва фанҳои табиӣ бо илмҳои дигар, аз ҷумла, бо фалсафа, мантиқ, таърих, этнография, археология ва ғайра алоқаи зич дорад.

Дар асоси фалсафа он базаи забоншиносии илмӣ сохта мешавад, ки бо ин роҳ проблемаи принсипиалии забоншиносӣ, монанди масъалаи мавҷудияти забон, роли он дар ҷамъият, ба вуҷуд омадани тараққиёти забон ва ғайраро дар бар мегирад.

Протсессҳои нутқ танҳо ҳолати психологӣ набуда, балки протсессҳои

физиологӣ низ мебошад, зеро ба вучуд овардану аз худ намудани овозҳои нутқ танҳо ба фаъолияти органҳои махсуси инсон хос аст. Ба ҳамин сабаб, омӯхтани ҳолатҳои фонетикӣ лингвистикаро бо акустика наздик мекунад.

Маълумоти топонимӣ ҳам дар илми забоншиносӣ аҳамияти ниҳоят бузург дорад. Бо омӯхтани номҳои географӣ мо метавонем, ҳудуди паҳншавии ин ё он забонро муайян кунем.

Маълум аст, ки дар солҳои охир ба ин соҳа қаробати соҳаҳои нави илм: математика, кибернетика муносибати назарияи информатсия ахборот мебошад. Ин бо калимаҳои махсус равона кардани информатсия аст, ки онро мошинаи электрони анҷом медиҳад.

Вазифаи курси «психолингвистика» иборат аз он аст, ки донишҷӯёнро, ки асосҳои илми забоншиносиро аз худ кунанд, назарияву таърихи забонро хонданд, бо забоншиносии ҳозира, бо равиҳои навтарини он, бо проблемаи асосӣ, идеяву методология ва методикӣ омӯхтани он фанҳоро меомӯзад, шинос мекунад.

Курси психолингвистика хусусияти хоси худро дорад. Якум ин ки ин курс мураккаб ва васеътар аст. Соатҳои, ки ба ин фанҷо карда шудааст, хеле зиёд буда, монанди дигар фанҳои програма ё дастури махсус надорад.

Дуюм ин ки ин курс ду плани махсус дорад: аз як тараф, ин курс бояд дониши лингвистии студентгонро ба мустақилона ҳал карда тавонистани муносибати фанҳои психолингвистика, ҷамъияти ва фанҳои дақиқ чи гуна аст, омада намояд.

Забоншиносии дар асоси ба таври илми омӯхтани забонҳои ҷудогона ё гурӯҳи забонҳо, бо роҳи ҷамъбасти натиҷаи тадқиқоти онҳо артиб дода мешавад. Вазифаи забоншиносӣ аз таври намудани масъалаҳои зерин иборат аст:

1. Забон чист? Моҳият ва тараққиёти вай аз чӣ иборат аст? Забон чӣ тавр тараққӣ мекунад?

2. Методҳои асосие, ки бо ёрии онҳо забон, асоси он, таърихи тараққиёт, муносибати вай бо забонҳои дигар омӯхта мешавад, кадомҳоянд?

3. Таркиб ва сохти забоншиносии гуногуни вай: фонетика, морфология, синтаксис, лексикология, стилистика ва муносибати байни онҳо чӣ гуна аст?

4. Мавқеи забоншиносӣ дар байни системаи илмҳо чӣ гуна аст? Вай ба кадом системаи илмҳо табиӣ – таърихӣ ё ба илмҳои ҷамъияти дохил мешавад?

Ба ҳамаи ин саволҳои забоншиносӣ ҷавоб медиҳад.

Забон муҳимтарин воситаи алоқаи одамон мебошад. Ба забон муомилоти инсонӣ ва бе муомилот ҷамъият ва ҳуди инсон ҳам вучуд надорад, зеро бе забон фаҳмидани воқеият аз имкон берун аст.

Олимон исбот кардани мешуданд, ки забон организмest, ки монанди ҳайвонот ва растаниҳо мувофиқи қонунҳои табиӣ тараққӣ мекунад, ки он қонунҳо барои ҳама забонҳо умумӣ мебошанд, яъне забон монанди ҳаргуна организм пайдо мешавад ва тараққӣ мекунад, ба камол мерасад ва таназзул намуда, аз байн меравад. Чунки ақида махсусан дар миёнаи асри XIX, ки дар он вақт фанҳои табиӣ, аз ҷумла, дарвинизм ба омӯхтани инсон ва хусусиятҳои вай машғул мешавад, паҳн гардида буд.

Хусусияти табиӣ, биологии инсон берун аз ҷамъият, бе алоқамандии ҷамъият ҳам тараққӣ мекунад, инкишоф меёбад, аммо малака, ки вобаста ба забон аст, дар он шароиту вазъият тараққӣ карда наметавонад.

Аммо дар китобҳои илмӣ забон чун мероси табиӣ дода намешавад, ҳол он ки ранги пӯст, таносуби бадеӣ, шакли косахонаи сар, бадан, мӯй – аломатҳои наҷоди ба қонунҳои биологии меросӣ вобаста мебошад. Барои тадқиқи масъалаи пайдоиши нутқи одамони ибтидоӣ ҳалли масъалаи ба ҳам алоқа доштан ё надоштани забон ва наҷод илм дар бораи табиати биологии инсон антропология, сохти косахонаи сар ва устухони ӯ, ранги пӯст, мӯй, бадан, мӯи бадан, дар бораи фарқи одам аз ҳайвоноти одамшакл.

Ба воситаи антропология лингвистика бо биология илм дар бораи ҳаёт алоқа пайдо мекунад.

Фанни география ҳам бо забон алоқа дорад. Номҳои нақшу нигор аз аломатҳои объектҳои физикӣ – географӣ баҳрҳо, дарёҳо, ҷазираҳо, кӯҳҳо, ҳамвориҳо, номи мамлакатҳо, аломатҳои гуногун дар харитаҳо пеш аз ҳама, ба категорияҳои забони тааллуқ дошта, географ аз он аломатҳо ба таври васеъ истифода мебарад.

Вазифаи аввалин ва асосии забон иштироки он дар ташаккули фикр мебошад. Тафаккур ҳамчун инъикоси ҷамъабасткунандаи ҳастӣ дар шуур ба калимаю ҷумлаҳо ҳамеша мӯҳтоҷ аст, зеро бе калимаю ҷумла ва муҳокима, на хулосабарорӣ ва на мафҳум ба амал намеояд. Инро аз ҷиҳати физиологии фаъолияти дараҷаи олии асаб академик И.П.Павлов биолог нишон додаст.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

МАВЗУИ 1: ЗАБОНШИНОСИИ АМАЛӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ОН.

Масъалаҳои забон ва услуби ВАО. Забон ва ҷомеа. Принципҳои ташаккули сиёсат ва забони адабӣ. Тағйироти қоидаҳои нави имло ва таъсири онҳо ба меъёрҳои забони адабӣ. Масъалаҳои воридшавӣ ва эҳёи неологизмҳо ва вожаҳои таърихӣ дар забони адабии тоҷик. Услуби адабӣ ва тасниф ва таснифи минтақавии он. Таъсири фарҳанги нутқ ва фарҳанги оммавӣ ба меъёрҳои забони адабӣ.

МАВЗУИ 2: ИМЛО ВА ҚОИДАҲОИ НАВИ ТАРТИБИ ОН. ПРОБЛЕМАҲОИ ЛЕКСИКОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКИ.

Дар бораи имлои нав ва тағйироти он. Тағйирот дар алифбо ва имло ва садоҳо дар асоси имлои нав. Таъсири имлои нав ба меъёрҳои мавҷудаи адабӣ. Тағйироти лексика ва лексикология дар асоси имлои нав. Имлои нав ва проблемаҳои омузиши он. Луғатҳо бо забони тоҷикӣ ва маълумот оид ба таърихи таъсиси онҳо. Таснифи луғатҳои забони тоҷики ва принципҳои асосии он. Принципҳои сохтани луғатҳо дар забоншиносии тоҷики давраи нав ва дастоварду камбудии онҳо.

Адабиёт:

1. Малик Кабиров, Амон Воҳидов. Забони адабии ҳозираи тоҷик. қисми Самарқанд, 2010.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. қ.І. Душанбе-1985 саҳ. 12.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик.- Душанбе-1973. саҳ.3-9

МАВЗУИ 2: ТАҒСИРИ БАДЕИИ АКӢИИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ МИЛӢ ДАР ДАСРИ НАВ ШЕЪР ВА НАСРИ ТОҶИКИ.

Муносибат ба забони адабии тоҷик дар даврони истиқлолияти миллӣ идеология ва фишорҳои идеологӣ. Истиқлолияти миллӣ ва

ташаккули забони нави адабӣ; идеологияи истиқлолияти миллӣ ва принципҳои асосии забони адабии муосир; Муносибат ба алифбои типӣ кӯҳна ва нав ва аҳамияти онҳо дар даврони соҳибистиклол. Хусусиятҳои асосии забони адабии тоҷик; мафҳуми меъёри адабӣ ва шарҳи илмӣ он. тағйироти сифатӣ дар забони адабии имруза ва шакли навҳои ифодаи он; коидоҳо ва категорияҳои фонетикӣ, лугавӣ, морфологӣ, синтаксисӣ, ки ба забони адабии ҳозира хосанд.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1.- Нашри академӣ. – Душанбе:1989. - 225 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. – Қисми 1. – Душанбе: Ирфон.1973. 452 с.
3. Кабиров М., Воҳидов А. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Самарқанд. 2010, 159 с.

МАВЗУИ 3: САМТҲОИ НАВИ ТАДҚИҚИ ИЛМИИ ЗАБОНШИНОСӢ ВА МОҲИЯТИ МАЗМУНИ ОНҲО.

Проблемаҳои асосии забоншиносии назариявӣ. Консепсияи забони миллӣ ва принципҳои омӯзиш ва таҳқиқи он. Прагмалингвистика ва омӯзиши он дар забони адабии тоҷик. Усулҳои таҳлили лингвопоэтикӣ, лингвостилистикӣ, сохторӣ-семантикӣ ва хусусиятҳои асосии онҳо. Психоллингвистика ва мақоми он дар забоншиносии тоҷик. Комправистӣ - усулҳои таҳлили муқоисавӣ ва типологӣ ва хусусиятҳои асосии онҳо. Усулҳои таҳқиқоти когнитивӣ, чомашиносӣ, чомашиносӣ ва хусусиятҳои асосии онҳо.

Адабиёт:

1. Фонетикаи забони адабии тоҷикӣ - Душанбе 1989.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. –Душанбе-1973
3. Имлои забони тоҷикӣ. Душанбе: 2011

МАВЗУИ 1: ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИИ ЗАБONI АДАБИИ ТОҶИК ВА МАСЪАЛАҲОИ ТАЪЛИМИ ОНҲО.

Маълумот дар бораи калима ва сохтори он. Баррасии равишҳои нав ба лексика ва тарбияи онҳо. Таснифи гуруҳҳои калимаҳои мустақил ва гуруҳҳои калимаҳои ёридиханда ва равишҳои нави таълими онҳо. Масъалаҳои тарбияи ибораҳо ва таркиби фразеологӣ. Муносибатҳои коправистӣ дар таълими идиомаҳо ва таркиби фразеологӣ. Намудҳои ҷумла ва хусусиятҳои онҳо дар забони адабии тоҷик. Таҳлили сохтори ҷумла ва назари нав дар бораи он.

ШАКЛҲОИ ТАЪЛИМ

Барои ин модули усулҳои зерини таълим истифода мешаванд:

- лексияҳо, омӯзиши амалӣ (фаҳмидани иттилоот ва технологияҳо, рушди ҳавасмандкунӣ, таҳкими донишҳои назариявӣ);
- мувоҳисаҳои мизи мудаввар (инкишоф додани қобилияти пешниҳоди пешниҳодҳо, шунидан, дарк кардан ва баровардани хулосаҳои мантиқӣ оид ба ҳалли лоиҳаи баррасишаванда);
- баҳсҳо ва баҳсҳо (инкишоф додани қобилияти пешниҳоди далелҳо ва далелҳои асоснок барои ҳалли лоиҳаҳо, гӯш кардан ва ёфтани роҳи ҳалли мушкилот).

V. ГЛОССАРИЙ

1. **Лексикология** - калимаи юнонӣ буда, таълимот дар бораи калимаҳо мебошад.
2. **Метафора** – калимаи юнонӣ буда, маънояш «кӯчида» аст.
3. **Идиома** – калимаи юнонӣ буда, маънояш «хислати махсус» мебошад.
4. **Моносемия** – калимаи юнонӣ буда маънояш «як, ягон» аст.
5. **Синекдоха**– калимаи юнонӣ буда, маънояш «тасаввуршаванда» мебошад.
6. **Полисемия** – калимаи юнонӣ буда, маънояш «бисёрмаъно» аст.
7. **Эвфемизм** – калимаи юнонӣ буда, маънояш «хуб мегӯям» мебошад.
8. **Какэмфотон** – калимаи юнонӣ буда, маънояш сухани «дағал» гуфтан аст.
9. **Этимология** - калимаи юнонӣ буда, илм дар хусуси калимаҳои таърихӣ аст.
10. **Контекст** - калимаи юнонӣ буда, маънояш «пайвандшавӣ» аст.
11. **Эллипсис** - калимаи юнонӣ буда, маънояш «ҳориҷ кардан» аст.
12. **Термин** - калимаи юнонӣ буда, маънояш «ҳад, худ, аломат» мебошад.
13. **Омоним** - калимаи юнонӣ буда, маънояш «якхела ном гирифтани» аст.
14. **Синоним** - калимаи юнонӣ буда, маънояш «ҳамном» мебошад.
15. **Антоним** - калимаи юнонӣ буда, маънояш «муқобил» мебошад.
16. **Лексикография** - калимаи юнонӣ буда, маънояш «тартибдиҳандаи луғатҳо» мебошад.
17. **Архаизм** – калимаи юнонӣ буда, маънояш «қадима» мебошад.
18. **Калка** - калимаи франсузӣ буда, маънояш «нусха дар қоғази шаффоф» аст.
19. **Артикулятсия** - калимаи лотинӣ буда, маънояш «саҳеҳ ва равшан талаффуз карда тавониш» мебошад.
20. **Экскурсия** - калимаи лотинӣ буда, маънояш «баромада рафтани» аст.
21. **Депурсия** – калимаи лотинӣ буда, маънояш «баргаштани» аст.
22. **Вокализм** - калимаи лотинӣ буда, маънояш «садо» мебошад.
23. **Консонантизм** – калимаи лотинӣ буда маънояш «овози ҳамсадо» мебошад.

24.Фраза – калимаи лотинӣ буда, маънояш «ифода», «ибора», «чумла» мебошад.

25.Ассимилятсия – калимаи лотинӣ буда, маънояш «монандшавӣ» аст.

26. Фонема – калимаи лотинӣ буда, маънояш «овоз», «садо» мебошад.

27.Орфоэпия – калимаи юнонӣ буда, маънояш «талаффузи дурусти овозҳо» кардан мебошад.

28.Грамматика – калимаи юнонӣ буда, маънояш «санъати хаттӣ» мебошад.

29.Лексема – калимаи юнонӣ буда, маънояш «калима» мебошад.

30.Модел – калимаи франсузӣ буда, маънояш «намуна», «қолаб» мебошад.

31.Аффикс, аффиксатсия – калимаи лотинӣ буда, маънояш «васл шудан» мебошад.

33.Префикс – калимаи лотинӣ буда, маънояш «илова шудан аз аввали калима» мебошад.

34. Пастфикс – калимаи лотинӣ буда, маънояш «илова шудан ба охири калима» мебошад.

35.Деривасионӣ – калимаи лотинӣ буда, маънояш «дигаркунии маънои калима» мебошад.

36.Релясионӣ – калимаи лотинӣ буда, маънояш «дигаркунандаи шакл» мебошад.

37.Редупликасия – калимаи лотинӣ буда, маънояш «дучандшавӣ» аст.

38.Артикл – калимаи франсузӣ буда, маънояш «ҳисса, қисм» мебошад.

39.Субстантивасия – калимаи лотинӣ буда, маънояш «исмшавӣ» аст.

40.Инверсия – калимаи лотинӣ буда, маънояш «ҷойивазкунӣ» мебошад.

41.Политонӣ – калимаи юнонӣ буда, маънояш «бисёр» мебошад.

42.Монотонӣ – калимаи юнонӣ буда, маънояш «зада» мебошад.

43.Модалӣ – калимаи лотинӣ буда, маънояш «тарз», «восита» мебошад.

44.Суплетивизм – калимаи лотинӣ буда, маънои «пурра кардан»-ро дорад.

45.Синтстикӣ– калимаи юнонӣ буда, маънояш «пайвастшавӣ» мебошад.

46.Аналитикӣ – калимаи юнонӣ буда, маънояш «чудошавӣ» мебошад.

47.Категория – калимаи юнонӣ буда, маънояш, «нишона» мебошад.

48.Синтаксис – калимаи юнонӣ буда, маънояш «тартибдиҳӣ», «сохтан» мебошад.

50.Орфография – калимаи юнонӣ буда, маънояш «дуруст менависам» мебошад.

51.Транскрипсия – калимаи лотинӣ буда, маънояш «рӯнависӣ» мебошад.

52. Генеология – калимаи юнонӣ буда, маънояш «хешӣ», «қаробатӣ» мебошад.

53. Эпикурист – калимаи юнонӣ буда, маънояш «пайравӣ» мебошад.

54. Паратаксис – калимаи юнонӣ буда, маънояш «пайваст», «алоқаи пайваст» мебошад.

55. Автосемантикӣ – калимаи юнонӣ буда, маънояш «доираи маънои пурраи чузъҳо» мебошад.

56. Синсемантика – калимаи юнонӣ буда, маънояш «нопулла, яке аз чузъҳои ҷумлаи мураккаб» мебошад.

57. Параллелизм - калимаи юнонӣ буда, маънояш «дар як вақт иҷро гаштани амалу ҳолати предмет» мебошад.

58. Анафора - калимаи юнонӣ буда, маънояш «такрори хелҳои ҷонишин дар таркиби чузъҳои ҷумлаҳои мураккаб» мебошад.

59. Асиндетика - калимаи юнонӣ буда, маънояш «бепайвандак ифода ёфтани ҷумлаҳо» мебошад.

60. Семиотика - калимаи юнонӣ буда, маънояш «аломат» мебошад.

61. Гипотаксис - калимаи юнонӣ буда, маънояш «алоқаи тобеъ» аст.

62. Вулгаризм - калимаи лотинӣ буда, маънояш «сухани қабех, номатлуб» аст.

63. Вомӣ – калимаи арабӣ буда, маънояш «бевосита дохил шудани калимаҳои беруна» мебошад.

64. Жаргон – калимаи франсузӣ буда, маънояш «сухани беҳудагӣ» мебошад.

65. Арготизм - калимаи франсузӣ буда, калимаи хоси шевагӣ аст.

66. Варваризм - калимаи юнонӣ буда, маънояш «калимаҳои ҳоричӣ» мебошад.

67. Адстрат-робитаи забонҳои ҳамсарҳад.

68. Суперстрат- ҳамроҳ шудани забони бегона ба забони халқҳои маҳаллӣ ва ба таркиби он омехта шуда рафтани он.

69. Субстрат- инҳодиса акси суперстрат аст. Ба забони бегона ҳамроҳ шудани забони маҳаллӣ ва ба таркиби забони бегона ҳал шудани он.

дар баъзе нуқот аз якдигар мушаххас ва мутамоиз кардааст». Ин гуфтаҳо ба қалами кӣ мансуб аст?

+А. Парвиз Нотили Хонларӣ

Б. Ибни Сино

В. Додочон Тоҷиев

Г. Абдурауф Фитрат

20. Дар қисми аввали асари Насируддини Тӯсӣ оиди кадом мавзӯ баҳсу мунозира меравад?

А. Антонимҳо

Б. Омонимҳо

+В. Синонимҳо

Г. мутаозодҳо

21. Муаллифи байти поёниро муайян кунед:

Дар лугатдониат надорам шак,

Сад қасам, сад қасам ба рӯҳи «Ғиёс».

А. Лоиқ Шералӣ

+ Б. Пайрав Сулаймонӣ

В. Фазлиддин Муҳаммадиев

Г. Садриддин Айни

22. Дар китоби «Суханварони сайқали рӯи замин» роҷеъ ба ҳаёт ва фаъолияти адабии чанд суханвар маълумоти илмӣ дода шудааст?

А. бештар аз 90 суханвар

+Б. бештар аз 100 суханвар

В. бештар аз 80 суханвар

Г. бештар аз 10 суханвар

ВАРИАНТИ 2

1. Муаллифи суханҳои зерин кист?

«Ибн-Сине было 10 лет, когда он прошел курс словеных наук (грамматику, теорию словесности, стилистику)»

А. Григорев

Б. Сергеев

В. Ломоносов

+Г. Григорян

2. Дар зинаи имрӯзаи инкишофи забони адабии тоҷик шакли асосии сифаи амрӣ кадом аст?

А. феъли монда

Б. феъли гузаранда

+ В. феъли фармоиш

Г. феъли таркибӣ

3. Кадоме аз олимони рус ба ҷои суффикси дараҷаи олиии сифат-«тарин» истифода шудани калимаи «бисёр»-ро таъкид кардааст?

+А. К.Г.Григорев

Б.А.А.Семёнов

В. И.И.Зарубин

Г.В.С.Растаргуева

4. Чанд номгӯи асарҳои Саидризо Ализода дар Лоҳур ҷоп шудааст?

+А. 10 номгӯӣ

Б. 12 номгӯӣ

В. 18 номгӯӣ

Г. 20 номгӯӣ

5. Калимаҳои «Муҳофизшуда» чӣ гуна калимаҳо ба ҳисоб мераванд?

+А. Калимаҳои ки шаклан ҳархелаю маъноҳои якхеларо ифода мекунанд

Б. Калимаҳои ки хусусияти зидмаъноӣ доранд

В. Калимаҳои ки шаклан якхелаю маъноҳои дигарро ифода мекунанд

Г. Калимаҳои ки хусусияти гуногунӣ доранд

6. Гурӯҳи дуввуми калимаҳои асари Насируддини Тӯсиро чӣ гуна исмҳо ташкил медиҳанд?
 +А. Мутабоина   Б. Муҳофизшуда   В. Мутародифа   Г. Муаммоҳо
7. Тӯракул Зехнӣ кадом феълҳои намуди давомдорро ҳамроҳ кардааст?
 +А. истодан ва гирифттан   Б. хондан ва гирифттан
 В. бурдан ва гуфттан   Г. рафттан ва дидан
8. «Гох бошад, ки як лафз ба як маънӣ беш далолат накунад ва ҳамчунин гох бувад, ки алфози бисёр ба як маънӣ ё зиёда аз як маънии мутақориб ё ғайримутақориб далолат кунад. Ва чун ин вучӯхро ҳаср кунанд, аз ҷаҳор вачд холӣ набувад: ё эътибори лафзи бисёр кунад нисбат ба як маънӣ ё ба маънии бисёр». Ин суханон ба кӣ тааллуқ дорад?
 +А. Насируддини Тӯсӣ   Б. Шамс Қайси Розӣ
 В. Носири Хусрав   Г. Халил ибни Аҳмад
9. Насируддини Тӯсӣ ба кадом ҳодисаҳои калимаҳо биёр диққат дода, паҳлӯҳои нозуку мураккаби онҳоро равшан сохтааст?!
 А. ҳодисаҳои паронимӣ, омонимӣ
 Б. ҳодисаҳои якмаъноӣ, сермаъноӣ ва паронимӣ
 В. ҳодисаҳои якмаъноӣ, сермаъноӣ
 +Г. сермаъноӣ, муродифот, омонимӣ ва антонимӣ
10. Дар афкори мантиқии Насируддини Тӯсӣ ба тадқиқи ..... ҳамчун аломати ифодаи ашё диққати зиёд дода шудааст. Ба ҷойи нуктаҳо калимаи мувофиқ гузоред.
 +А. калима   Б. ҷумла   В. ибора   Г. исм
11. Яке аз мақолаҳои «Асос-ул-иктибос» ки дар он, шарҳу маънидодҳои муаллиф бештар ба илми лексикология бахшида шудааст кадом аст?
 А. "Китоб-ул-муסיқӣ"   Б. "Ҷаҳор гулзор"
 В. «Осор – ул-боқия»   +Г. «Дар нисбати алфоз бо маонӣ»
12. Яке аз асарҳои машҳури Насируддини Тӯсӣ, ки дар он бисёр қайду ишораҳои мушаххас доир ба масъалаҳои забон, хусусан лафзу маънӣ оварда шудааст, аз зер нишон диҳед.
 А. "Ҷомеъ-ул-ҳикматайн"   Б. "Ҷаҳор ҳикоя"
 +В. «Асос-ул-иктибос»   Г. "Ҷаҳор гулзор"
13. Муаллифи асари “Наводир – ул- вақоеъ” кист?
 А. Ҷомӣ   +Б. Аҳмади Дониш.   В. Гулханӣ   Г. Бехбудӣ
14. Муаллифи асари “Афкори одамони шаҳри фозил” кист?
 А. Тӯсӣ   +Б. Форобӣ   В. Сино   Г. Берунӣ
15. Дар давраи Сомониён кадом шоир ба унвони “Малик-уш-шуаро” соҳиб гардид?
 А. Балхӣ   Б. Дақиқӣ   + В. Рӯдакӣ   Г. Фирдавсӣ
16. Муаллифи “Донишнома” кадом мутафаккир аст?
 +А. Сино   Б. Ҷомӣ   В. Навоӣ   Г. Фирдавсӣ
17. Муаллифи “Осор – ул - боқия” кадом мутафаккир аст?
 +А. Хоразмӣ   Б. Ҷомӣ   В. Сино   Г. Берунӣ

- + Д. Тоҷиев
  - Р. Ғаффоров
  - А.А. Фрейман
  - В.Растаргуева
- 5. «Омӯзиши қиёсии нахви шеваҳои забони тоҷикӣ» тадқиқоти кадом олими забоншинос аст?**
- + Раззоқ Ғаффоров
  - Садриддин Айнӣ
  - Носирҷон Маъсумӣ
  - Шарофиддин Рустамов
- 6. Қатори ботартиби олимони русро нишон ди ҳед, ки ба омӯзиш ва тадқиқи лаҳҷаҳои алоҳидаи забони тоҷикӣ шурӯъ кардаанд.**
- + К.Г.Залеман, В.В.Жуковский, А.А.Семенов, Т.Е.Кузнетсов
  - Т.Е.Кузнетсов, Ломоносов, В.В.Жуковский, А.А.Семенов.
  - В.С.Растаргуева, А.С.Пушкин, В.В.Григорев
  - Т.Е.Кузнетсов, Ломоносов, А.С.Маяковский
- 7. ... доираи истеъмоли маҳдуд дошта, ба гурӯҳҳои алоҳидаи аъзоёни ҷамъият ҳос аст ва дар байни намоёндагони он касбу ҳунарҳо фарқ мекунад. Ба чои нуқтаҳо калимаҳои мувофиқро гузоред.**
- + забони соҳавӣ
  - забони адабӣ
  - забони гуфторӣ
  - забони адабӣ ва соҳавӣ
- 8. "Ва он чӣ истисно бошад ..... бошад ва он чӣ ҳукми бат(т) бошад, мумкин бошад, яъне миёни ..... бошад"**
- + Рост, Росту дурӯғ
  - Рост, Номумкин
  - Дӯруғ, Мумкину номумкин;
  - Номумкин
- 9. «Дар ин нома, ки то ҷаҳон бувад мардум гирди дониш гаштаанд ва суҳанро бузург дошта ва нақўтарин ёдгорӣ суҳан доништаанд» - муаллифи гуфтаҳои болоӣ кист?**
- + Абӯмансури Ал-Муаммарӣ
  - Масъуди Саъди Салмон
  - Садриддин Айнӣ
  - Мирзо Турсунзода
- 10. Муаллифи «Шоҳнома»-и насриро муайян кунед**
- + Абӯмансури Ал-Муаммарӣ
  - Масъуди Саъди Салмон
  - Садриддин Айнӣ
  - Мирзо Турсунзода
- 11. .... ҳодисаи ҷудоғонаест, ки дар шуури одамон вучуд дорад ва ба воситаи он аз ҳурдсолӣ гуфтугӯ қардан ва нутқу фикр ва ҳиссиёти дигаронро фаҳмидан мумкин аст. Инро дар илми забоншиносӣ чӣ ном мебаранд?**
- + забон
  - шуур
  - нутқ

- нутқ ва шуур

12. Кадом олими забоншинос аксар ҳодисаҳои грамматикиро вобаста ба категория ва қонунҳои мантиқ шарҳ медиҳад, ки ин равиши тадқиқ ба анъанаи Юнони бостон иртибот дорад?

+ Ибни Сино

- Халил Ибни Аҳмад

- Саидризо Ализода

- Садриддин Айни

13. Олимони Ҳиндустон дар масъалаи морфология чанд ҳиссаи нутқро нишон дода буданд?

+ 4 ҳиссаи нутқро

- 5 ҳиссаи нутқро

- 6 ҳиссаи нутқро

- 7 ҳиссаи нутқро

14. Дар шарҳи ҳодисаҳои морфологии забони тоҷикӣ Абӯалӣ Сино ва донишмандони дигари гузаштамон аз системаи грамматикии кадом олимони истифода кардаанд?

+ Халил ибни Аҳмад ва Сибавайх

- Қайси Розӣ ва Носири Хусрав

- Шамсиддин Шохин ва Насируддин Тусӣ

- Абдурахмони Қомӣ ва Садриддин Айни

15. Забоншиносон дар лексикологияи араб лексикаи серистеъмолро ба кадом вожаҳо ҷудо кардаанд?

+ фасеҳ ва қабеҳ

- равон ва содда

- содда ва қабеҳ

- фасеҳ ва равон

16. Дар сохти наҳвиёти забони тоҷикӣ илова бар воситаҳои алоқа боз кадом наҳви алоқа илова шудааст?

+ алоқаи тобеи изофӣ

- алоқаи вобаста

- алоқаи муҳим

- алоқаи мушаххас

17. Дар осори илмии забоншиносии гузаштаи мо ва илми бадеъ донишмандони асримиёнаи тоҷик кадом истилохро бештар истифода мекарданд?

+ танофур

- рисола

- ривоят

- сифат

18. Дар ифодаи маънои маҷозии калима дар байни забони арабӣ ва тоҷикӣ умумияти зиёде ҳаст, ки он аз таҳқиқоти донишмандони кадом бахши забоншиносии ин ду забон пайдоист?

+ бахши луғат

- бахши наҳв

- бахши савтиёт

- бахши ҳиссаҳо

19. Лексикологияи араб вожаҳои серистеъмолро бо кадом истилоҳ ифода кардааст?

- + мустаъмал
- исм
- вожа
- ибора

20. Аз маънои мустақили луғавӣ маҳрум будани пешояндҳои «ба», «бар», «андар»-ро Сино чӣ тавр баён кардааст?

- + «ҳеч ҷавоб набувад»
- калимаҳои муфраданд
- лафзи маънодор
- соҳиби маъноанд

21. Саидризо Ализода дар Самарканд мактаби "Хаёт"-ро бо усули нав соли чанд кушода буд ?

- + 1906
- 1900
- 1905
- 1904

22. Насируддини Тӯсӣ калимаро аз кадом ҷихат омӯхтааст?!

- + Аз диди семантикӣ ва саҳми наҳвӣ;
- Аз ҷихати этимологӣ ва басомад;
- Аз ҷихати сарфию наҳвӣ;
- аз ҷихати баромад ва басомад

Варианти 1

1. Морфология чиро меомӯзад?

А) воситаҳои муҳими ифодаи муносибатҳои мантикии ҷумла

Б) системаи садонокҳои забони тоҷикӣ

+С) сохти грамматикӣ калима, тарзи ифодаи маънои грамматикӣ ва роҳу воситаи калимасозӣ

Д) шоҳаҳои услубии забонро

2. Истилоҳии морфология аз кадом забон гирифта шудааст?

А) калимаи арабӣ + Б) калимаи юнонӣ

С) калимаи эронӣ Д) калимаи грекӣ

3. Сохти морфологии калимаҳои забони тоҷикӣ

+А) содда, сохта, мураккаб, таркибӣ Б) содда, сохта, мураккаб, тартибӣ

С) таркибӣ, миқдорӣ, аслий, сохта

Д) содда, сохта, таркибӣ, аслий

4. Калимаҳои соддаро муайян намоед.

А) об, боғ, нон, китоб, боақл, санг

Б) роҳ, ҳамкор, бахт, кор, кордча

С) гул, бод, баҳор, коргар, писар

+Д) хона, шаҳр, буз, нон, об, боғ

5. Калимаҳои сохтаро муайян намоед.

А) донишманд, боғбон, галабон, дусад, ҳамсар

+Б) ҳамроҳ, ҳамдам, санглоҳ, хирадманд

С) шӯҳратманд, зебой, бошишгоҳ, бофандазан

Д) пирамард, хонадон, ҳамсоя, нодон, беақл

6. Калимаҳои мураккабро муайян намоед.

- +А) модарарӯс, чавонмард, чорсад, гулдаста
- Б) донишманд, модаркалон, сартарош, оҳангар
- С) мисгар, ҳалвогар, хурдтарак, сартарошхона
- Д) коргарзан, модарандар, нависанда, омӯзгор

7. Кадоме аз ин исмҳои номи мафҳумҳои маъниро ифода менамоянд?

- А) далерӣ, чаҳиш, истироҳат, сангин, одам
- Б) сурхӣ, ақл, даромад, шоир, омӯзгор
- +С) ақл, дониш, андеша, некӣ
- Д) дониш, равиш, ҳодиса, модар, дониш, кӯҳ

8. Кадоме аз ин калимаҳои исмҳои конкретанд?

- А) писар, шахр, ангур, обӣ, шахс, даст
- +Б) қанд, тилло, хурмо, шахс, қалам
- С) шӯҳрат, марг, духтар, оташ, оҳанг, об
- Д) ҳақиқат, хизмат, рама, қавм, гандум

9. Исмиҳои чомеъро муайян намоед.

- А) пода, қабила, лашкар, гармӣ, шодӣ
- Б) аҳоли, гурӯҳ, издиҳом, талаба, дониш
- С) села, гуруҳ, хонандагон, донишҷӯ, одам
- +Д) инсоният, халқ, қавм, мардум, рама

10. Исмиҳои хосро ҷудо кунед.

- А) Ширин, об, Зебунисо, Сангин, замин
- Б) борон, Пурсиш, инқилоб, дониш, ҳаёт
- +С) Ширин, Садаф, Зебо, Гулистон, Холдор
- Д) Самарқанд, дарё, одам, модар, некӣ

11. Исмиҳои номуайяно нишон диҳед.

- +А) дастае, ким-кадом шахс, кадом як кас
- Б) як шахсе, як фарзанд, ду-се талаба, шоира
- С) нобиное, донишманд, модар, пирамард
- Д) сабзабот, як-ду китоб, зане, як одам

12. Дар кадом қатор исмиҳои маънии бо пасванд сохташуда оварда шудааст?

- А) сурхӣ, мисгар, нобиной, боақлӣ, сангин
- Б) сиёҳӣ, таркиш, либосворӣ, хӯрокворӣ, бозича
- С) кабудӣ, хӯрокӣ, зоғча, мардак, оҳангар
- +Д) ҳастӣ, осудагӣ, одамгарӣ, шиносӣ, зиндагонӣ, санчиш

13. Шакли арабии шумораи ҷамъи исми кадоманд?

- А) мардум, ҷамъият, шахсият, халқ, рама
- Б) одинаҳо, шарифҳо, шахсият, одамон
- +С) аҳборот, матбуот, нашриёт, нақлиёт, инсоният
- Д) гангин, машқобҳо, нашриёт, матбуот

14. Категорияи грамматикӣ исми кадом аст?

- А) категорияи шумора, лексикӣ, ҷинсият
- С) категорияи шумора, бандак, асос, реша
- Б) категорияи номуайяний, соҳибият, бандак, асос
- +Д) категорияи шумора, номуайяний, соҳибият

15. Категорияи соҳибияти исмҳоро аз мисоли зерин нишон диҳед.

- А) додарам, китобаш, давидам, хондам, либосашон
- +Б) падарам, китобат, додараш, падарашон, китобатон
- С) талабаам, либосаш, хонаатон, хондаам, хондай
- Д) қаламаш, либоси наваш, рафтаам, даромадам

16. Роҳи асосии калимасозии исм кадом аст?

- А) нахвӣ
- Б) луғавӣ
- С) семантикӣ
- +Д) сарфӣ

17. Исмҳои мураккаби типи пайвастро муайян кунед.

- +А) омад-омад, даро-баро, даводав, сарупо, нон-пон
- Б) додугирифт, харидуфурӯш, пирамард, сартарошча
- С) ширбиринч, рафтуомад, гурез-гурез, так-так, санглох
- Д) сиёхчашм, чингиламӯй, сарулибос, шинухез

18. Исмҳои мураккаби типи тобеъро муайян намоед.

- А) болохона, омад-омад, шифохона, шӯроб
- Б) гулоб, намақоб, сангзор, тӯйхона, даводав
- С) даро-баро, сарулибос, китобхона, табобатхона
- +Д) гулдаста, ошхона, соҳибхона, сарзамин, шабнам

19. Пасвандҳои исмсоз кадоманд?

- А) ӣ, -ин, -иш, -тар, -тарин, -истон
- Б) ӣ, -истон, -зер, -тарин, -тар, -ам
- +С) ӣ, -а, -ёна, -гар, -гор, -бон, -чӣ, -ак
- Д) ӣ, -ашон, -атон, -ам; -тарин, -ча, -ак

20. Пешванди исмсозро нишон диҳед.

- +А) ҳам-
- Б) но-, бе-, ба-
- С) ҳам-, дар-, бар-, гар-
- Д) -ин, -зар, -ат, -ашон,

1. Масдари сохта кадоманд?

- А) гирифттан, меомадан, бирафттан, бозомадан
- Б) хӯрдан, омадан, гаштан, вохӯрдан, коридан, чиндан
- +С) даромадан, вохӯрдан, фуromoдан, номидан, чангидан
- Д) хушкидан, дар гирифттан, баромадан, кор кардан

2. Масдарҳои таркибиро муайян кунед.

- А) хобидан, нишаста, омадан, чӯшид
- Б) нишаста, омада рафттан, хобида хестан, кор кардан
- С) дарс гуфттан, хоҳам рафт, омада истодан, навишттан
- +Д) кор кардан, кишт кардан, хонда кардан, гап задан, хонда баромадан

3. Дар забони тоҷикӣ чанд ҳиссаи нутқ мавҷуд?

- А) шаш ҳиссаи нутқ
- Б) ҳашт ҳиссаи нутқ
- +С) даҳ ҳиссаи нутқ
- Д) чор мустақил шаш номустақил

4. Ҳиссаҳои нутқ ба чанд гуруҳ чудо мешаванд?

- А) мустақилмаъно, номустақилмаъно ва бемаҳсул
- +Б) мустақилмаъно ва номустақилмаъно
- С) номустақил ва ёридиханда
- Д) мустақилмаъно ва тасрифшаванда

5. Исм ҳиссаи нутқест, ки...

- +А) предмет ва мафҳумҳои предметонида шударо ифода мекунад

- А) изофии таркибӣ, номи изофии такрор ва ғайриизофӣ
 Б) аслии содда, аслии таркибӣ номии изофии содда, номӣ
 С) содда, сохта, мураккаб, таркибӣ
 +Д) аслии содда, аслии таркибӣ, номии аслӣ, номии мустақил, номии ёридоханда пешояндҳои содда, пешояндҳои мураккаб

16. Пешояндҳои аслии содда кадом аст?

- А) дар, ба, бар, то, ба, чуз аз, ба чуз
 Б) аз, барти, пеши, назди, ба чуз, чуз
 +С) аз, ба, бар, бо, дар, то, бе, чуз
 Д) бад, аз, барби, ва, вале, назар ба, аз
 рӯи

17. Пешояндҳои номии изофии содда кадом аст?

- А) барои, дар назди, дар бораи, аз ғайри
 +Б) пеши, назди, рӯи, болои, паси, ғайри
 С) барои, пеши, назди, болои, зеро
 Д) назди, болои, паси, барои, дар, бо

18. Пешоянди аслии таркиби кадом аст?

- +А) то ба, ба чуз, чуз аз он
 Б) то барои, ба назди, аз болои
 С) то ки, аз барои он ки, вақте ки то ба чуз он
 Д) то ки, то ба, ба чуз, пеши он ки

19. Пасояндҳо чанд хеланд?

- А) аслӣ ва нисбӣ
 Б) аслӣ ва содда
 С) аслӣ ва тартибӣ
 +Д) аслӣ ва ғайриаслӣ

20. Пасояндҳои аслӣ кадоманд?

- А) пеш, пас, қабл, -ро
 + Б) -ро, барин
 С) -ро, барин, боз, пас, пеш
 Д) -ро, қабл, ҳамон, баъд

VII. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.–Т.:Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрь “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.
14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 августдаги “Олий таълимнинг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш

тўғрисида”ги 343-сонли Қарори.

15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 10 январдаги “Олий таълимнинг Давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2001 йил 16 августдаги “343-сонли қорорига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги 3-сонли қарори.

III. Махсус адабиётлар:

1. Бозидов Н. Пайвандақҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик.- Душанбе, Ирфон, 1978
2. Воҳидов А. Аз таърихи луғатшависии тоҷику форс. – Самарқанд, 1980.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷилди 1. -Душанбе, 1985.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 2. – Душанбе: Дониш, 1985.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик қисми 3. – Душанбе: Дониш, 1989.
6. Забони адабии ҳоизари тоҷик қисми 1. -Душанбе, 1973.
7. Забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 2. Синтаксис. -Душанбе, 1984.
8. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М, : Наука, 1965.
9. Воҳидов А. Навъҳои фарҳанг. - Самарқанд, 2000.
10. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷику форс. – Самарқанд, 2006.
11. Зикриёев Ф. Структурно – семантические особенности таджикского партаксис, -Душанбе: Дониш, 1985.
12. Зоҳидов А. Матни маъруза – Самарқанд: СамДУ, 2000
13. Исматуллоева М. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳқунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 1. –Душанбе: Ирфон, 1971.
14. Исматуллоев М. Пурқунандаи бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик. –Душанбе, 1991.
15. Камолиддинов Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён. - Душанбе: Маориф, 1985.
16. Қосимова М.Н. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои соддаи насли асри XI. –Душанбе: Ирфон, 2006.
17. Мачидов Х. Фразеологияи забони адабии тоҷик. - Душанбе, 1982.
18. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷилди 2. Забоншиносӣ. - Душанбе: Ирфон, 1980.

19. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик, ҷилди 1.- Душанбе, 2007.
20. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). – Самарқанд, 2006
21. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе: Ҳумо, 2003. – 150 сах.
22. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1975.
23. Герценберг Л.Г, Додихудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1983.
24. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш. в.б. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент: «XXI аср авлоди», 2001.
25. Ниёзмухаммадов Б., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забон адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1988.
26. Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик (асарҳои мунтахаб). Душанбе: Ирфон, 1975.
27. Рустамов Ш. Исм. – Душанбе: Ирфон, 1977.
28. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забонҳои адабии ҳозираи тоҷик. -Душанбе, Маориф, 1972.
29. Рустамов Ш. Ҳиссаҳои нутқ ва таснифоти онҳо. – Душанбе, 1999.
30. Давронов С. Омӯзиши вазни шеърӣ тоҷикӣ. – Душанбе: Ирфон, 1989.
31. Мирон Т., Хочаев Қ., Исломов Ш. Методикаи таълими адабиёти тоҷик. Душанбе: Маориф, 1991.
32. Мирон Т. Таълиму таҳлили асарҳои лирикӣ- Душанбе: Маориф, 1992.
33. Истамова М. Методикаи таълими забони тоҷикӣ. Қисми 1 – Самарқанд: Донишгоҳи давлатии Самарқанд, 2003.
34. Истамова М. Масъалаҳои муҳими таълими забони тоҷикӣ дар синфҳои 5–9. Самарқанд, 2008.
35. Истамова М. Методикаи таълими забони тоҷикӣ. қисми 2 (Синтаксис).– Самарқанд, 2010.
36. Истамова М., Адашуллоева Г. Методикаи таълими забони тоҷикӣ. (Дар асоси технологияи нави таълим). – Самарқанд, 2015.
37. Хочаев И. Методикаи мухтасари забони тоҷикӣ. -Душанбе, 1995.

IV. Интернет сайтлар:

1. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги.

2. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
  3. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш Бош илмий-методик маркази.
  4. <http://ziyonet.uz> – Таълим портали Ziyonet.
  5. <http://natlib.uz> – Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси.
  6. <http://yandex.ru/yandsearch?text=Адабиёти+точик&clid=&lr=10334>
  7. http://bse39.medtour.info/podrobno/tadzhikskiy_yazyk~76818.htm
  8. http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=69
- 8506
9. <http://toptjk.com/ref/tj/tojiki/357-abdurahmoni-chomi.html>
  10. [bestdomen.com>mirzo-tursunzoda.html](http://bestdomen.com/mirzo-tursunzoda.html)
  11. <http://bestdomen.com/mirzo-tursunzoda.html>
  12. <http://shahri-khurshed.blogspot.ru/>
  13. tg.wikipedia.org
  14. [toptjk.com>ref/tj/tojiki/336-savolnomai-test-az-...](http://toptjk.com/ref/tj/tojiki/336-savolnomai-test-az-...)
  15. <http://www.skachatreferat.ru/>